

Ett öppet språk

Jan Anward

Inledning

A

Om semantisk förlust

Karcevskijs princip, eller: Hur språk förändras

Varför äldre människor ogillar språkförändringar

B

Vilka vi är vi egentligen?

C

Får man säga *shit* på svenska?

Vem bestämmer över språkets normer?

Noch ein Messerschmidt

Essäer om språkvård

Låt oss hylla de smidiga satsflätorna

Talspråket som mänsklig rättighet

Osagt och osägbart

Ett oändligt antal ord?

En oändlig serie ändliga element

En ny bild av svenska språket

D

Språkets makt över tanken

Om smultron (1)

Om smultron (2)

Det verkliga förhållandet mellan språk och värld

Sanningen om smultron

E

Möte på en bokkyrkogård

Leve Agaton Sax!
(med En snabbkurs i graeliska)

Ringholms gambit

F

Att tolka en jannike

‘Pappers eller ”pappers?’

Thessaloniki överlämnar skytteln

Det är roligare att vara ©opywrighter

Här kommer en Annan

Där skeden är en han

Att tänka men inte göra

G

Det kommer att blir spännande

När idéer inte blir verklighet

Finns det liv, finns det hopp

Sett förut

Språket, den hunden

Inledning

- Vad har du gjort med ditt språk?
- Det är ett språk över klassgränserna. ...
(Svante Foerster: *Klasskämpan*, 1964. 4e ed 1981, s. 140)

"Min avsikt är att demokratisera alla uttryckssätt, en avsikt som kommit till mig långt bortifrån, kanske från Walt Whitmans *Democratic Vistas* - jag tycker att både de mest alldagliga och de mest eleganta uttryckssätten i lika hög grad förtjänar att tas i beaktande."

John Ashbery, citerat från Gunnar Hardings förord till 3 x New York, LeanderMalmsten 1998, s. 10-11.

A

Om semantisk förlust

I en artikel på den här sidan för ett tag sedan (Finanstidningen 4-6/2) klagade Mats Gellerfelt på det tilltagande bruket av *tuff* i svenskan. Det som förut var modigt, impopulärt eller hänsynslöst är nu *tufft*. Detsamma gäller det som förut var svårt, besvärligt eller jobbigt. En kommun lägger ett *tufft* besparingsförslag, och då blir det *tufft* för småbarnsföräldrarna i den kommunen. Gellerfelt hade också kunnat nämna det ökande bruket av *må dåligt*. De som har det *tufft* mår ofta dåligt. När det blir *tufft* för småbarnsföräldrarna, så mår många av dem dåligt.

Vad är det Gellerfelt beskriver? Och varför reagerar han som han gör?

Gellerfelt ser uppenbarligen den ökande användningen av *tuff* som ett pågående eller hotande förfall. Kanske anser han, i likhet med Dr. Samuel Johnson, att språk, precis som regeringar, har en naturlig tendens till degeneration. Det är ingen ovanlig inställning. Det verkar tvärtom vara den vanligaste reaktionen på pågående språkförändringar.

Som den danske lingvisten Otto Jespersen påpekat, så finns det en förbindelse mellan denna inställning till språkförändring och den gamla idén om historien som ett fortlöpande förfall, en process som för oss allt längre och längre bort från en ursprunglig och förlorad guldålder. Guldåldern uppfattas ofta också som en språklig guldålder, då tingen hade sina rätta namn och missförstånd var okända. I den kristna mystiska spekulatjonen, till exempel i Jakob Böhmes kommentar till Första Mosebok, *Mysterium Magnum*, likställs guldålderns språk med Adams språk, det språk som Adam uppfann och Gud stadfäste, enligt Första Moseboks andra kapitel, och som gick förlorat när Babels torn raserades.

Vad är då språkligt förfall? För Böhme innebar katastrofen med Babels torn språkligt sett en semantisk förlust. De uttrycksmöjligheter som fanns i adamitiskan, Adams språk, spreds ut över världen med de olika folken, men varje folk fick bara med sig en bråkdel av de ursprungliga uttrycksmöjligheterna. Efter Babels torn har därför inget mänskligt språk den uttryckskraft som adamitiskan hade.

Det vetenskapliga studiet av språkförändringar fick sitt genombrott i början av 1800-talet. Men det innebar ingalunda någon brytning med idén om språkförändring som språkförfall. Tvärtom. De främsta representanterna för det tidiga 1800-talets historiska lingvistik, Grimm, Bopp, Schleicher och andra, uppfattade självklart de indoeuropeiska språkens utveckling som ett gradvist förfall. De moderna språkens begränsade böjningsmöjligheter och korta ord utgjorde bara ömkliga rester av ett storslaget förflutet: de klassiska språkens många böjningsformer och långa ord. Schleicher liknade de moderna språkens ord vid antika statyer som rullats så länge i en flodbädd att de blivit nedslipade till släta stencylindrar.

Också för de tidiga historiska lingvisterna är språkligt förfall framför allt semantisk förlust. De förlorade distinktionerna leder till ett fattigare språk, betydelsemässigt och stilistiskt.

Men språkförändring måste inte uppfattas som språkligt förfall. I början av detta sekel lanserade Otto Jespersen en alternativ tolkning av språkförändringar. Enligt Jespersen bidrar de flesta språkförändringar till en

ökande effektivisering av mänskliga språk som uttrycksmedel. Språkförändringar innebär, med andra ord, framsteg och inte förfall. 1800-talets och det tidiga 1900-talets framstegstro fick här ett uttryck i lingvistikens, men Jespersens idé griper också tillbaka på en lång tradition av filosofisk kritik av naturliga språk som ineffektiva och klumpiga tankeredskap, en tradition som kan spåras ända tillbaka till medeltiden, närmare bestämt till Ockham och hans kritik av den spekulativa grammatiken.

Som kriterium på framsteg föreslår Jespersen en ekonomiprincip: De språk är effektivast som uttrycksmedel - och därmed bäst - som kan åstadkomma mycket med små medel. Ju mindre ansträngning ett språk kräver av sina brukare för att uttrycka en viss betydelse, desto bättre är det. Och en språkförändring som leder till mindre ansträngning med bevarad uttryckskraft är ett klart framsteg i mänsklighetens utveckling.

För Jespersen var de indoeuropeiska språkens utveckling en serie framsteg. De klassiska språkens böjningar och långa ord var för honom enbart onödiga dekorationer, medan de moderna språkens kortare ord och färre böjningsformer innebar en ökad språklig effektivitet: mindre ansträngning, utan att någon betydelse gått förlorad. Jespersens svar till Schleicher var att Schleichers antika statyer inte hade någon nämnvärd skönhet och att en slät stencylinder är oändligt överlägsen en staty när det gäller att mala säd och mangla tvätt.

Vi har då ett kriterium på förfall: semantisk förlust, och ett kriterium på framsteg: ökad språklig effektivitet. Går dessa kriterier verkligen att tillämpa på konkreta språkförändringar, som den ökande användningen av *tuff*, eller är frågan framsteg eller förfall rent av fel ställd? Om det handlar min nästa artikel på denna sida.

(Finanstidningen 17/3 1995)

Karcevskijs princip, eller: Hur språk förändras

Jag hade tänkt börja den här artikeln med att gravallvarligt konstatera: De mänskliga språken befinner sig i ständig förändring. Men det verkar inte vara någon nyhet (utom möjligen för en del lingvister). I en notis i Dagens Nyheter för en tid sedan, under rubriken NoN:s Språklåda, skriver Kaj Svensson till och med: "Att språket befinner sig i en ständig förändringsprocess är ett trivialt konstaterande."

OK då. Språk befinner sig i ständig förändring. Det är helt trivialt. Men HUR de gör det är ett långt ifrån trivialt problem.

Ändå föreligger den principiella lösningen på problemet sedan långt mer än ett halvt sekel, i en kort och sällan beaktad artikel med den kryptiska titeln 'Om det språkliga tecknets asymmetriska dualism', som den ryske lingvisten Sergej Karcevskij publicerade 1929.

Karcevskij (1884-1955) hade en osviklig förmåga att befinna sig i händelsernas centrum. Efter upproret 1905 och ett år som politisk fånge lämnade han 1906 Ryssland och begav sig till Genève, där han blev elev till Ferdinand de Saussure, den moderna lingvistikens grundläggare. 1917 återvände han till Ryssland, med Saussures språk teori i bagaget. Bland dem som stiftade bekantskap med Saussure genom Karcevskij's förmedling var Roman Jakobson, en av 1900-talslingvistikens huvudfigurer. 1919 lämnade Karcevskij återigen Ryssland och begav sig till Prag, där han var och med om att bilda Cercle Linguistique de Prague, den strukturella lingvistikens centrum under mellankrigstiden. Slutligen återvände han till Genève, där han tillsammans med Bally och Sechehaye, också Saussures elever och utgivare av dennes Cours de Linguistique Générale, grundade Société Linguistique de Genève, den organisation som under 1900-talet systematiskt vårdat arvet från Saussure. Någon borde skriva en roman om, eller åtminstone biografi över, Karcevskij.

I sin artikel formulerar Karcevskij en princip som gör språk till dynamiska system:

"Signans [den språkliga formen] och signatum [betydelsen] glider ständigt längs 'verklighetens sluttande plan'. Var och en 'svämmas över' de gränser som dess partner satt för den: signans strävar efter att skaffa sig andra betydelser än den den har, signatum sträver efter att bli uttryckt med andra medel än sin form."

Den förmänskligande retoriken kan vi lugnt bortse ifrån. Karcevskijs princip handlar inte om några inre processer i språkssystem. Den beskriver vad som händer när någon använder ett språksystems resurser för att framställa ett konkret ämne. Grundidén är helt enkelt att varje användning av ett språkssystem förändrar systemet.

Karcevskij ger följande exempel: någon kallar någon annan fisk, för att beskriva denne som passiv och slapp. Därigenom får *fisk* en ny betydelse, och den betydelse som förenar ord som *flegmatisk*, *passiv* och *slapp* får ett nytt uttryck.

Med Karcevskijs terminologi, så får *fisk* få en ny homonym och *flegmatisk*, *passiv* och *slapp* får en ny synonym, vilket innebär ett förändrat språkssystem.

Den nya användningen av *fisk* är förstås en metafor. Man kunde invända mot Karcevskij att hans princip bara gäller sådan 'kreativ' användning av språket, att den inte gäller 'bokstavlig' språkanvändning, där varje form uttrycker 'sin' betydelse och inget annat. Men då har man missförstått språkanvändningens natur.

För det första: Som Karcevskij betonar är också bokstavlig språkanvändning kreativ. Det finns fler saker än ord och därför möter vi ständigt företeelser som vi måste benämna för första gången. Att möta en ny katt och då kalla den för katt är ingen automatisk konsekvens av det språkssystem vi har lärt oss, utan, precis som i en metafor, en kreativ tillämpning av det systemet på ett konkret ämne.

För det andra: Som modern pragmatisk teori eftertryckligt demonstrerat, så kan inget språkligt uttryck uttömmande beskriva ett konkret ämne. Språkanvändning handlar om att med hjälp av språkliga uttryck och en delad bakgrundskunskap skapa så mycket betydelse som möjligt. Bakgrundskunskapen går aldrig att komma ifrån. (Man kan lätt övertyga sig om det genom att försöka beskriva något man har varit om på ett sätt som inte kräver några förkunskaper alls - och jag menar inga alls.) Och bakgrundskunskapen ger de språkliga uttrycken en merbetydelse som de annars inte skulle ha. Filosofen H. P. Grice var den som först visade hur det går till. Antag att jag frågar någon var jag kan köpa kaffe och får svaret att det finns en mack runt hörnet. Med bakgrundskunskapen att man kan köpa det mesta på en mack och en förtröstan på att den andre är en samarbetsvillig samtalspartner, som ger så mycket relevant information som jag behöver, kan jag frimodigt dra slutsatsen att macken ifråga också säljer kaffe.

Att formulera sig blir därför att, i ett givet sammanhang, bestämma vilken bakgrundskunskap som är relevant och välja språkliga uttryck som, givet den kunskapen, skapar så mycket betydelse som möjligt.

Bokstavlighet är då - liksom metafor - bara ETT sätt att använda ett språksystems resurser. Valet mellan bokstavlighet och metafor (och andra slag av retorisk taktik) beror av vad som uppfattas som sant, rätt, skönt, och kanske rent av heligt, i ett givet sammanhang. Stagnelius "Kvällens gullmoln fästet kransa / Älvorna på ängen dansa" svarar på helt andra estetiska krav än det ungefärligen likvärdiga "Det är lite dimmigt nu efter solnedgången". Och Boileaus "J'appelle un chat un chat, et Rolet un fripon" (Jag kallar en katt en katt och Rolet en skälm) är inte en semantisk princip, utan ett moraliskt ställningstagande.

Språkssystem är dock inte fullt så lättroliga som Karcevskijs princip förutsäger. Vi myntar inte hela tiden nya uttryck för vardagliga företeelser som bord, stolar och tandborstar. Ord som betecknar sådana saker får inte hela tiden nya betydelser. Väsentligheter däremot, som mat, sex, det andra könet, pengar, sprit, tobak och kaffe, drar hela tiden till sig nya uttryck, som också har en tendens att sprida sig till andra betydelseområden.

Som en första tumregel kunde vi säga att den språkliga rörligheten inom ett ämne är högre, ju oftare man pratar eller skriver om det ämnet. Det är i ämnen och betydelser som är centrala i olika verksamheter som ord utvecklar synonymer och homonymer. De flesta av oss har många fler synonymer för pengar och snaps än vi har för tandborstar, helt enkelt för att vi oftare pratar om pengar och sprit.

Och ekonomi och drickande är mycket oftare anlitate källor till metaforer än tandhygien.

Men ordförrådet i en verksamhet har inte bara till bara till uppgift att uttrycka de betydelser som är centrala där. Det används också för att begränsa tillgången till verksamheten, för att innesluta och utesluta. Definierar man sig som minimalist, så visar man att man tillhör avantgardet, om man är teoretisk lingvist av Chomskys skola. Är man konstnär eller tonsättare blir effekten förmodligen den motsatta.

Ortodoxier, som kommunistpartier, nykterhetsloger och trossamfund, präglas av troheten mot ett ursprungligt ordförråd. Bara de som behärskar och håller fast vid det ursprungliga ordförrådet kan vinna inträde i och stanna kvar i verksamheten. Därmed hålls den språkliga rörligheten i schack.

I verksamheter som har i stort sett samma innehåll över längre tidsperioder, som reklam eller delar av den offentliga debatten, accelereras däremot den språkliga rörligheten, eftersom den blir det viktigaste medlet att definiera nya positioner inom verksamheten.

Den språkliga rörligheten inom ett ämnesområde, som Karcevskijs princip förutsäger, beror alltså på ämnets vikt i olika verksamheter och den språkliga formens roll när det gäller att reglera tillgången till dessa verksamheter.

Den ökade användningen av *tuff*, som jag tog som utgångspunkt för min förra artikel (Finanstidningen 17/3 1995), är inte svår att förstå mot den här bakgrunden. I den ekonomiska krisens Sverige, där sparpaket och deras konsekvenser hela tiden står på dagordningen, har svåra beslut och svåra omständigheter blivit vanliga ämnen, som naturligt leder till ökad språklig rörlighet. *Tuff* verkar vara en del av den ökade rörligheten, ett ord som rekryterats för att uttrycka en gammal betydelse på ett nytt sätt och sedan fått nya användningar.

Samtidigt finns det inte mycket nytt att säga om de här sakerna. Och ingen ortodoxi styr ordförrådet. Det är alltså fritt fram för aktörer i den offentliga debatten att inta nya positioner med hjälp av nya ord.

Om den ekonomiska krisen fortsätter, så kommer säkert användningen av *tuff* att klinga av. Andra ord kommer att ta dess plats. *Tuff* kommer att sjunka ned på en normal användningsnivå och inta sin plats i olika serier av synonymer: *svår*, *besvärlig*, *jobbig*, *tuff*, ...; *svår*, *impopulär*, *tuff*, ...; etc. Förmodligen kommer ingen av dessa synonymer att ha trängts undan av *tuff*, eftersom ett sådant undanträngande tar mycket längre tid än *tuff* rimligen har på sig.

Innebär nu den ökade användningen av *tuff* framsteg eller förfall? I min förra artikel presenterade jag ett kriterium på språkligt förfall: semantisk förlust och ett kriterium på språkligt framsteg: ökad språklig effektivitet, mätt som den grad av ansträngning som krävs för att uttrycka en viss betydelse.

På lång sikt innebär den ökade användningen av *tuff* inte någon semantisk förlust, om min prognos är riktig. Snarare är det frågan om en liten vinst, eftersom synonymin på området ökar.

När det gäller språklig effektivitet, så kan vi notera att *tuff* är ett kort och bra ord, som Jespersen säkert skulle ha gillat. Problemet är att det aldrig kommer att vara det enda uttrycket på området. Är inte ytterligare ett ord på ett

betydelseområde en effektivitetsförlust, även om ordet i sig är behändigare än de tidigare orden på området?

Den ökade användningen av *tuff* innebär därför egentligen varken framsteg eller förfall. Förmodligen är frågan helt enkelt fel ställd. Förändringar av det här slaget är en del av språkets normala liv. Det verkar till och med rimligt att säga att det är just på det här sättet som språkbrukare upprätthåller ett språks uttryckskraft och smidighet.

Ändå reagerar tänkande människor ofta surt på sådana här förändringar. Varför? Om det handlar min nästa artikel.

(Finanstidningen 27/4 1995)

Varför äldre människor ogillar språkförändringar

Om nu språkförändringar är en del av språkets normala liv, ja i själva verket det sätt på vilket språkbrukare upprätthåller ett språks uttryckskraft och smidighet, som jag föreslog i min förra artikel (Finanstidningen 27/4 1995), varför uppfattas då sådana förändringar så ofta som förfall - och ibland som framsteg?

En möjlig förklaring, som Lars-Gunnar Andersson antyder i sin läsvärda bok 'Fult språk' (1985), är att framsteg och förfall är de sätt att se på historiska förändringar som vi har lätt tillgängliga. Men den förklaringen räcker inte så långt. Som jag beskrev i min första artikel (Finanstidningen 17/3 1995), så är förfallsteorin mycket vanligare än framstegsteorin. Förfallsteorin verkar vara den naturliga teorin om språkförändring. Hur kan det komma sig? Och finns det inte något i språkförändringarna själva som gör att de lätt låter sig tolkas som förfall eller framsteg? Eller ligger framsteget och förfallet bara i betraktarens ögon och öron, i samspelet mellan dem som står för förändringen och dem som lägger märke till den?

Låt oss börja med den sista frågan. Som den brittiske lingvisten James Milroy visar i sin bok 'Linguistic variation and change' (1992), så är en språkförändring ett drama med åtminstone två roller: innovatör och förmedlare. Innovatören är den som introducerar ett nytt språkbruk: ett nytt uttal av ett eller flera ord, en ökad användning av ett ord, en ny användning av ett ord, en ökad användning av ett visst sätt att bilda meningar eller en nytt sätt att bilda meningar. Om innovatören har en stark ställning i den grupp där innovationen lanseras, så kommer gruppens övriga väletablerade medlemmar att anamma innovationen. Men dessa sprider normalt inte innovationen utanför gruppen. För att det skall inträffa krävs det att innovationen också anammas av mer perifera gruppmedlemmar, som också ingår i andra grupper, där de kan utgöra innovatörer. Det är de som utgör förmedlarna.

I en studie av klassrumsinteraktionen i engelsk skola beskriver Rob Walker och Clem Adelman en klass där uttrycket *Strawberries*, *strawberries* används som värdeomdöme, med betydelsen 'inte tillräckligt bra'. Walker och Adelman förstod ingenting till en början, men fick sedan förklarat för sig att det rörde sig om en drastisk förkortning av något som en av klassens lärare brukade säga: Det här är som jordgubbar, gott så länge det varar, men det varar inte tillräckligt länge. Det här är en typisk innovation utan förmedlare. Uttrycket användes bara i en enda klass, ja, det utgör enligt Walker och Adelman en viktig del av den klassens identitet och når aldrig utanför den grupp där det myntats. Hade det inte varit för Walker och Adelman, så hade det nu ohjälpligt försvunnit i historiens dunkel.

Mot det kan vi sätta en innovation som gett upphov till en bestående förändring. Någon gång på 1600-talet börjar den franska överklassen uttala *r* på ett nytt sätt, inte som ett rullande tungspetsljud, utan som ett bakre, uvulart ljud (skorrande *r*). Malisen förtäljer att innovatören var en fransk kung med talfel, men jag har inte lyckats hitta någon solid evidens för detta rykte, tyvärr. Det skorrande *r*-et sprids sedan över Centraleuropa via den europeiska överklassen, som besökt det franska hovet, vilket får till följd att det nya uttalet sprids från centrum till centrum och först därefter till den

omgivande periferin. Om vi ser på en nutida karta över ljudets utbredning, så återfinns det i allmänt bruk i ett antal åtskilda områden: mest karakteristiskt i Frankrike och i mindre områden kring Haag, Köln, Stuttgart, Berlin och Köpenhamn. Den europeiska överklassen, med en perifer position i den franska överklassen, har här fungerat som förmedlare och sett till att det nya uttalet inte förblev en fransk egenhet.

Motorn i förmedlingsprocessen är förstas identifikation: man anammar förändringar i grupper och verksamheter som man tillhör eller vill (ge sken av att) tillhöra, vilket ger oss en ny roll i dramat: främlingen, den som inte vill anamma en förmedlad innovation. Det är ett välkänt faktum att den språksociala dynamiken i västerländska samhällen fungerar på ett sådant sätt att medelklassen tar upp överklassens språkliga innovationer, medan underklassen förhåller sig kallsinnig till dem. Omvänt anammar varken överklassen eller medelklassen underklassens språkliga innovationer. Överklassen och underklassen är språkliga främlingar för varandra.

Främlingskapet har också en attitydsida. Överklass och medelklass betraktar underklassens språk som rått och obildat eller som pittoreskt och mustigt, medan underklassen uppfattar överklassens språk som onaturligt och tillgjort. Allmänt sett, så tycker vi illa om språkförändringar som vi inte anammar, sådana som är förknippade med grupper och verksamheter som vi inte tillhör och inte heller vill tillhöra och bra om språkförändringar som vi anammar, sådana som är förknippade med grupper och verksamheter som vi tillhör eller vill tillhöra.

Men det finns också en subtilare variation på det här temat. Det språkliga främlingskapet drabbar oss också i verksamheter och grupper som vi tillhör. Och det är en erfarenhet som typiskt hör medelåldern till. För att förstå det måste vi veta något om individers språkliga levnadsförlopp.

Som vi vet vid det här laget befinner sig språk i ständig förändring. Varje ny generation lägger till och drar ifrån uttryck och förändrar därmed det system av gemensamma uttrycksresurser som vi kallar ett språk. Ofta tänker sig språkvetare att den här insatsen är begränsad till den språkinläring som sker i barndomen. Men det är en ohållbar förenkling. En individ sätter sina avtryck på det gemensamma språket genom en livslång process av språkutveckling, som dock ser olika ut under olika skeden av livet.

Framför allt ser den olika ut när det gäller innovationer och förmedling av innovationer. Anledningen till att många språkvetare tänkt sig att språkliga förändringar har sin grund i barnaårens språkinläring är förstas de många nya uttryck som barn använder när de lär sig ett språk. Förutom sådana välkända exempel som *gedde* (för *gav*), så har mina egna barn använt uttryck som *nalla* (för *nalle*), *leverpastejp* (för *leverpastej*), *becki* (för *spagetti*) och *veterankex* (för *smörgåsrån*). Men det är sällan sådana uttryck är innovationer, i Milroys lite tekniska mening. Barnen själva behåller inte de här uttrycken, om de inte anammas av resten av familjen, och det är bara sporadiskt som det sker. Och när de är innovationer, så förmedlas de praktiskt taget aldrig utanför familjen.

Innovationer gör och förmedlar man snarast i ungdomen (särskilt tonåren) och i de tidiga vuxenåren (fram till medelåldern). Men innovationerna har olika funktioner i dessa båda skeden av livet.

I varje skede av livet rör vi oss inom ett antal livssfärer: familjen, kamratkretsen, skolan, yrkeslivet, föreningar av skilda slag och olika former av offentlighet. I ungdomen är det framför allt i kamratkretsen som innovationer görs och förmedlas. Poängen, med dessa innovationer är förstas att avskärma kamratkretsen från de vuxnas insyn och på så sätt skaffa sig en oberoende bas, utanför familjen. Därför förmedlas innovationerna egentligen bara från ungdomsgrupp till ungdomsgrupp. Vuxnas bruk av dem möter hårdnackat motstånd och blir - i brist på tillgång till innovationernas ursprungliga sammanhang - sällan mer än en karikatyr av ungdomsspråket. Detta innebär att de flesta av en ungdomsgenerations innovationer försvinner när den generationen tar steget in i vuxenlivet. Ungdomsspråkets uttryck har en kort omloppstid. Som alla vet, så finns det inget så hopplöst som förra generationens slang - läs till exempel Stig Claessons novel 'Capillo' (i hans första bok, 'Supportern'). En enkel förklaring till det, i de termer som jag utvecklat här, är att förra generationens slang är ett hemlöst språkbruk, uttryck som saknar några som med rätta kan använda dem.

I de tidiga vuxenåren skapas en egen familj och en position i yrkeslivet. I det skedet av livet har innovationer, egna och framför allt förmedlade, en helt annan funktion. De blir en del av det symboliska kapital varmed en ny generation tar initiativet från de redan etablerade och lägger deras bidrag bakom sig. Eftersom innovationerna har den funktionen, så sprider de sig också, om de är lyckade. Det är just det som är poängen med dem. Om yrkesverksamheten sedan är av det slaget att den har en stark ställning i det offentliga livet, så kommer innovationerna också att förmedlas in i den offentliga debatten och vi får en effekt på den samling av olika språkbruk som vi kallar språket.

Att det språkliga främlingskapet i de egna grupperna och verksamheten främst drabbar medelåldern är en direkt konsekvens av det ovanstående. Det är just de medelålders som är tonårsföräldrar och etablerade i yrkeslivet. De har ingen anledning att innovera längre, utan har större nytta och intresse av djup och bredd. Men samtidigt som de söker djupet och bredden, konfronteras de med uppstickare som säger helt andra saker än de etablerade, på ett helt annat sätt. Till råga på allt har barnen blivit tonåringar och helt obegripliga.

Det är inte svårt att förstå att man i det läget spontant börjar betrakta språkets utveckling som en nedåtgående kurva, ett förfall. Så förklaringen till att förfallsteorin är den naturliga teorin om språkförändring är att den så nära svarar mot det språkliga främlingskap inför de efterföljande generationerna som man typiskt upplever i det skede av livet då man har störst anledning att reflektera över språket.

(Finanstidningen 14/6 1995)

B

Vilka 'vi' är vi egentligen?

Vilka är 'vi?', frågar sig Robert Reich i sista kapitlet i *The Work of Nations*. Enligt Reich är världsekonomin nu så integrerad att alla i praktiken är aktörer på världsmarknaden. Samtidigt består världen fortfarande, politiskt sett, av traditionella nationer. Den avgörande frågan blir då vilken ekonomisk politik som en nation kan föra i den här situationen.

Reich genomför ett närmast Hegelskt resonemang kring detta problem, med tes, antites och en föreslagen syntes.

Förlorarna på världsmarknaden, de som arbetar med rutinmässig produktion i Nord och de som försörjer dem med persontjänster, vill inte veta av världen. För dem är 'vi' fortfarande dels lokalsamhället, dels nationen. Och de försöker stötta en allt mer problematisk identifikation med nationer som inte längre kan ge dem en dräglig tillvaro med en renässans för nationella värden och en protektionistisk politik, som förhindrar att tillverkningsindustrin flyttar ut till låglöneländer i Syd. Tankefiguren är bestickande enkel: den svaga nationen behöver stärkas, genom att återföras till en tidigare och friskare tillvaro.

Vinnarna på världsmarknaden, symbolanalytikerna, har däremot inte längre något behov av nationen. De är kosmopoliter, världsmedborgare med hela världen som arbetsplats och resurs. Deras lokalsamhällen blomstrar oberoende av den omgivande nationens öde. För dem är 'vi' dels lokalsamhället, dels världen. De fyller medierna med utopier om obegränsat rörlig information och McLuhans globala by står återigen på dagordningen.

Reich poäng är nu att en framgångsrik ekonomisk politik inte kan utgå enbart från rutinproducenternas nationella 'vi' och heller inte enbart från symbolanalytikernas kosmopolitiska 'vi'. Som den optimistiska och konstruktiva amerikan han är, så föreslår han därför en syntes: vinnarna tar ansvar för att förlorarna utbildas till efterfrågad arbetskraft på världsmarknaden. Därmed helas nationerna igen och alla medborgare enas i en tredad identifikation med lokalsamhället, nationen och världen.

Frågan är dock om inte Reich grovt underskattar dynamiken i denna tredade identifikation. När man som språkvetare försöker förstå de krafter som just nu är i färd med att omstöpa hela den globala språksituationen, så slås man just av hur komplex och dynamisk relationen mellan de tre leden är.

I ett mänskligt grundscenario är 'vi' en ganska liten grupp människor. Den gruppen har ett eget territorium, som den bebor eller genomströvar, ett eget språk, egna gudar och ett antal grannar, som man ömsom bekämpar, ömsom allierar sig med. Den har också sina egna symbolanalytiker, som "identifierar, löser och samordnar problem genom att manipulera symboler" (Reich s. 158). Det kanske inte är direkt smickrande för dagens symbolanalytiker att jämföras med grottmålare, shamaner och astrologer, men såvitt jag kan se är gränsen omöjlig att dra med Reich definition.

Men världen består inte längre av oberoende små grupper. Tvärtom: de flesta mänskliga grupper ingår nu i ett globalt mönster av västerländsk ekonomisk och politisk dominans.

De språkliga konsekvenserna av detta kan bara beskrivas som katastrofala. Av de ungefär 6 000 språk som talas på jorden för närvarande talas de flesta av mycket små befolkningar - som dessutom i stor utsträckning flyttat från periferier till centra. Dessa språks prognos är mycket mörk, eftersom det för varje ny generation blir allt färre barn som lär sig de här språken. I en översikt över hotade språk räknar Michael Krauss med att så många som 90% av de språk som talas nu kommer att ha dött ut i slutet av nästa århundrade. Vi lever mitt i en i en långtgående förstörelse av den hittillsvarande språkliga artrikedomen.

De bakomliggande orsakerna är enkla: Dominans leder till att de dominerade grupperna måste lära sig den dominerande gruppens språk och tillbe dess gudar. Därmed vacklar de egna språken och de egna gudarna - en tendens som ytterligare förstärks när de dominerade också börjar flytta från periferin till centrum och vad som förut var en enkel rutgeografi blir en närmast fraktal geografi, med alla grupper överallt.

Världen har nu nått ett stadium av global politisk och ekonomisk dominans. Men identifikationsmöjligheterna är väsentligen inte annorlunda än de som gällde i exempelvis romarriket. Den dominerande gruppen, eller åtminstone dess maktelit, rör sig med ett omfattande 'vi', som också inkluderar de dominerade grupperna. De symbolanalytiker som rör sig fritt inom dominanssfären delar detta 'vi', men bildar också ett eget skrå. De dominerade grupperna rör sig med ett dubbelt 'vi'. De tvingas dela den dominerande gruppens 'vi', men de har också kvar ett eget 'vi', även om de förlorat både språk och gudar och deras 'vi' inte längre är geografiskt placerbart.

Det är i det läget som Reich vill inbjuda rutinproducenterna i Nord att dela den dominerande maktelitens och symbolanalytikernas 'vi' - som inte nödvändigtvis är samma 'vi'. Det är förstås en tänkbar väg till evig fred - problemet är att den aldrig har lyckats tidigare. Det är svårt att låta bli att dra historiska paralleller: En romersk Reichius, som i slutet av 300-talet förespråkar en ny Pax Romana, en fransiskansk broder Robertus, som i slutet av 1200-talet föreställer sig en evig fred, grundad på omvändelse av hela världen, kanske en Roberta von Suttner, som förgäves söker hindra de kommande krigen under 1900-talet.

Det är inte de olika projekten för evig fred som står på den världspolitiska dagordningen. Så länge den globala integrationen bygger på att några få grupper dominerar de övriga grupperna, så är det motkrafterna till ekonomisk och politisk dominans som istället står för den politiska dynamiken.

Dessa motkrafter utgörs av de stora demokratiska projekten, de projekt som syftar till ett ömsesidigt 'vi', om man så vill: de monoteistiska världsreligionerna, nationalismen och socialismen. Monoteismen frigör det gudomliga från sina lokala kontexter och upprättar en gemenskap av troende som alla är likar inför den ende guden, medan nationalismen, som bygger på den befängda idén att alla som pratar ungefär samma språk har någonting gemensamt utöver det, upprättar en gemenskap av jämlika medborgare. Socialismen, som i utopin har en internationalistisk inriktning, har i praktiken mest fungerat som en variation på nationalismen.

På det globala språkliga planet har nationalismen haft - och har - en dubbelriktad verkan. I verkligheten har det språk som alla inom en nation antas dela i varje enskilt fall måst konstrueras - och därefter har det legitimerats som det bästa och äldsta språket i världen, som Rudbeck och Andreas Kempe gjorde med svenskan på 1600-talet. Sedan har språkliga minoriteter av alla slag förföljts i det enhetliga språkets namn - vilket lett till ytterligare språkdöd.

Kombinationen av avkolonisering och nationalism har också lett till att de gamla kolonialspråken blivit nationalspråk i Syd. Detta har ytterligare skyndat på den globala språkkatastrofen - men paradoxalt nog också skapat grunderna för en ny artrikedom, eftersom de gamla kolonialspråken diversifieras snabbt. De får allt fler och allt mer olika varianter. Exempelvis går det inte längre att prata om engelska rätt och slätt, globalt sett - utan om ett växande antal 'engelskor'. På så sätt leder nationalismen både till att gamla språk dör ut och att nya kommer i deras ställe.

Om man vill förstå dynamiken i den nuvarande globala situationen, så kan man inte se nationalismen och monoteismen som enbart defensiva strategier, som en ny världsordning redan har gjort obsoleta. De är tvärtom i högsta grad levande och dynamiska politiska krafter. Det går inte att förstå de senaste decenniernas religiösa och nationella turbulens i Europa och på andra ställen, om man inte inser detta. Här framträder aggressiva nationalistiska och religiösa 'vi', som kämpar, inte för att försvara gamla positioner, utan för en ny plats i solen. Och alla gamla nationalspråksspöken dyker upp igen. Kroatiska lingvister försöker visa att kroatiskan och serbiskan är helt olika språk - och från Litauen får vi höra att Adam talade litauiska.

Anledningen till nationalismens och monoteismens politiska vitalitet är, om man så vill, det dubbla 'vi' som den ojämlika globala integrationen alstrar hos dominerade grupper. Kristendom, islam och nationalism är, på gott och ont, de fungerande redskap som dominerade grupper kan använda för att frigöra sig från politisk och ekonomisk dominans och framträda som aktörer på den globala scenen. Så länge som den globala integrationen bygger på global dominans, så länge finns det därför ingen anledning att vänta sig någon fredlig samexistens mellan det globala 'vi' och olika nationella 'vi'.

Och hur är det med de växande skarorna av arbetslösa, egendomslösa och hemlösa i hela världen? Uppenbarligen kan varken det globala 'vi' eller olika nationella 'vi' härbärgera dem. De har knappast något intresse av att identifiera sig med nationer som inte ger dem någonting eller en global världsordning som marginaliserar dem. Vilka 'vi' utvecklar de istället? Paradoxalt nog verkar en återgång till traditionella små grupper vara det som ligger närmast till hands: nomader, eller små bofasta grupper, med extrem lokalpatriotism, som försöker överleva med alla medel - som de växande gängkulturerna i de sönderfallande storstäderna.

Det är inte svårt att hålla med Reich om det önskvärda i en harmonisering av lokala, nationella och globala 'vi'. Men komplexiteten och dynamiken i

samspelet mellan de tre leden gör det mycket svårt att se vilken politisk väg som skulle kunna leda oss dit.

C

Får man säga *shit* på svenska?

Kassörskan, som hade råkat stämpla min uttagsblankett istället för min växlingsnota, svor. Om jag hade svurit i samma läge, så hade jag åkallat djävulen (*fan, satan*), hans anhang (*djävlar*) eller hans bostad (*helvete*). Möjligen hade jag sagt *skit*. Men kassörskan, som var i tjugofemårsåldern, gjorde inget av detta. Hon sade *shit* och gick för att fråga postmästaren om råd.

Shit är en nykomling i svenskan, ett lånord från engelskan, förstås. Mycket preliminära undersökningar som jag har gjort tyder att det framför allt används av personer under 35 år. Det verkar också vara på väg att tränga ut *skit* som uttryck för ilska och frustration. Personer mellan 25 och 35 år uppger att de skulle kunna använda båda orden i kassörskans situation, men personer under 25 år säger sig föredra *shit* i det läget.

Att *shit* är en nykomling i svenskan ser man också på att det inte verkar konkurrera med *skit* i andra sammanhang. *Skit* kan användas som tillmäle, som predikat, som subjekt och objekt och som förstärkande förled:

Din skit!	(tillmäle)
Det är skit att inte snön kan ligga kvar.	(predikat)
Den skiten bara gick sin väg.	(subjekt)
Jag köper inte sån skit.	(objekt)
Den är skitsnygg!	(förstärkande förled)

men *shit* har inte (ännu) någon av dessa användningar, vad jag vet:

Din shit!	(tillmäle)
Det är shit att inte snön kan ligga kvar.	(predikat)
Den shiten bara gick sin väg.	(subjekt)
Jag köper inte sån shit.	(objekt)
Den är shitsnygg!	(förstärkande förled)

Många som inte använder *shit* tycker inte om att ordet fått inträde i svenskan. Varför låna ett engelskt ord, när det finns ett svenskt ord som har samma betydelse och som är mer användbart? Dessutom är det inlånade ordet ett ord som svenskan redan har: *skit* och *shit* är ursprungligen samma ord. Båda kommer från den indo-europeiska roten **sk(h)it*, som betyder 'avskilja, avsöndra'. (Som en kuriositet kan nämnas att *sked* och *skida* kommer från en besläktad rot, **sk(h)id*, med betydelsen 'klyva'. Skedar och (svärds)skidor gjordes ursprungligen av kluvna trästycken.)

Det är ett läge som är som gjort för ett besvärjande språkspel, ägnat att driva ut de onda andarna ur språksamfundet (se min förra Språket och vi, 13/10 1995). Det spel som är aktuellt här kan vi kalla Krusbär (efter Almqvists dikt i Om svenska rim: ... Vad bjuder oss uppriktigt Afrika? / Vad visa kan Amerika? / Vad Asien? vad allt Europa? / Jag trotsar öppet allihopa. / Men Skandinavien - det är alladar! / Blott Sverge svenska krusbär har.):

Krusbär

1. Välj ett ord!
2. Visa att ordet är en onödigt lånord, genom att kontrastera det mot ett inhemskt ord med samma betydelse.

Syftet med spelet är att få alla som använder lånordet att känna sig billiga och obildade, alternativt fisförnäma.

Vad gör man då om man hamnar i fel ände av detta spel? Enklast är att syna den förutsättning som det andra draget vilar på: motspelarens föreställning om nödvändigt och onödigt i språket.

Oftast betraktas ett lån som onödigt om det redan finns ett ord i språket som har ungefär samma kognitiva betydelse, dvs. betecknar ungefär samma företeelser, som det inlånade ordet. *Shit* skulle alltså vara onödigt därför att *skit* finns.

En mera avancerad position är idén att ett lån är onödigt om det skulle kunna finnas ett svenskt ord med ungefär samma kognitiva betydelse. En tongivande förespråkare för den idén var Björn Collinder. I 'Svensk ordhjälp' (1968) och 'Ordhandboken' (1975) föreslog han, efter isländskt mönster, inhemska ersättningar för ett stort antal mer eller mindre etablerade lånord. Exempelvis föreslog han *skrytfosterländskhet* och *rytfosterländskhet* (!) som alternativ till *chauvinism*.

Men ord har inte bara kognitiv betydelse, de har också en social betydelse. Ord markerar grupptillhörighet och verksamhet. Därför kan inte ett ord som en grupp har lånat in, just för att markera sin egenart, bytas ut mot ett annat ord, med en annan social betydelse.

Shit är ett sådant ord. Det är en generationsmarkör, genom att det signalerar tillgång till en massmedial engelskspråkig ungdomskultur, som är främmande för de flesta äldre stötar. Därför är det nonsens att säga att det bondska och fyrkantiga *skit* skulle duga lika bra som uttryck för ilska och frustration.

I själva verket ger *shit*:s uppdykande istället *skit* en delvis ny social betydelse. Tack vare det nya lånordet, så kan den som värnar om den traditionella nationalstaten och det nationella kulturarvet numera förmedla ett stort stycke av denna politiska åskådning med ett enda välplacerat *skit*.

Ord - och särskilt då interjektioner som *skit* och *shit* - har också olika emotionell ton, vilket också gör att de inte är omedelbart utbytbara mot varandra. *Shit* på svenska (men inte på engelska!) är faktiskt en mildare svordom än *skit*, på grund av sitt främre sje-ljud och sitt korta i-ljud.

Det adekvata svaret på Krusbär är alltså: Du har en för begränsad uppfattning om vad ord kan göra. Det är bara den begränsade uppfattningen som gör att du kan tycka att ord är onödiga, eftersom den hindrar dig att uppfatta de nya betydelser som kan skapas med hjälp av dem.

Det finns en utbredd föreställning om att det språk är bäst där varje betydelse bara har ett uttryck och varje uttryck bara har en betydelse. En sådan enhetlighet skulle dock kräva politiska villkor av ett slag som de flesta

inte skule kunna acceptera (det är märkligt att så många demokratiskt sinnade människor börjar ropa på diktatur så fort det är fråga om språk). Men inte bara det, den skulle också, precis som paradiset, vara mördande tråkig, och framför allt: den skulle begränsa våra möjligheter att skapa ny betydelse.

I kampen mot meningslösheten i tillvaron behöver vi inte färre språkliga uttrycksmedel, utan fler. Vi behöver både lånorden och de nedärvda orden, ja till och med Collinders nyskapelser är en möjlig resurs. Även om inte *rytfosterländskhet* är något bra alternativ till *chauvinism*, så är det ju en förträfflig karakteristik av vad olika extrema högergrupper ägnar sig åt.

(Finanstidningen 29/11 1995)

Vem bestämmer över språkets normer?

Som jag skrev i min förra Språket och vi (29/11), så är det ett märkligt sakernas tillstånd att annars demokratiskt sinnade människor så ofta börjar ropa på diktatur och censur, så fort det är fråga om språk.

Jag läste nyligen om Rex Stouts deckare Gambit, från 1962, där den överviktige privatdetektiven Nero Wolfe, vars huvudsakliga intressen är böcker, mat och orkidéer, och hans assistent Archie Goodwin klarar upp ett mord på en exklusiv schackklubb i New York. Det mest anmärkningsvärda med den boken är inledningskapitlet, där Wolfe sitter och eldar upp blad efter blad av tredje upplagan av Webster's New International Dictionary of the English Language, gemenligen kallad Webster's Third. En prospektiv klient anländer och Goodwin förklarar för henne varför Wolfe eldar upp denna bok:

"He considers it subversive because it threatens the integrity of the English language. In the past week he has given me a thousand examples of its crimes."

Jag minns att jag studsade när jag läste detta första gången, någon gång på sjuttioalet, och att jag undrade över vilka brott det egentligen var frågan om. Nu har jag fått veta det, genom en bok av Herbert C. Morton, *The Story of Webster's Third* (Cambridge University Press 1994), som berättar den sorgliga historien om hur Webster's Third mottogs när den kom ut 1961. Ordbokens brott var helt enkelt att den tog med en mängd talspråkliga ord, framför allt det emblematiske icke-ordet *ain't*, visserligen med noggranna beskrivningar av ordens användning, men dem måste man ju läsa boken för att upptäcka. Detta tilltag skapade en indignationsstorm och den allmänna opinionen, anförd av en trotskist och en konservativ i ohelig allians, piskade upp rena lynchstämningen mot Philip Gove, ordbokens redaktör.

När jag läste detta falnade något av min gamla beundran för Rex Stout, som genom Wolfe och Goodwin upprepade gånger tog parti för demokrati, yttrandefrihet och människors lika rättigheter. Jag undrar förstas också om Stout verkligen läste Webster's Third eller om han bara lät presstormen mot den få ett eko hos Wolfe. Men det som stör mig mest är diskrepansen mellan Stout/Wolfes allmänna demokratiska hållning och den inställning till språket som tonar fram i Gambits första kapitel. Hur kan man samtidigt slå vakt om medborgarnas rätt att göra sin stämma hörd och förpassa deras levande språkbruk från det gemensamma språket?

Det hör till saken att Stout var uppfinnare innan han började skriva deckare och att Wolfe är en passionerad orkidéodlare. Innovationer och hybrider är uppenbarligen oanmärkningsvärda, ja till och med önskvärda, i tekniska och botaniska sammanhang, men inte när det gäller språket.

Och det här är ju ingen ovanlig ståndpunkt.

Människor som hävdar att alla medborgare ska få göra sina åsikter hörda kan samtidigt, utan att blinka, hävda att dessa medborgares sätt att uttrycka sig borde undertryckas. Folk som ägnar sitt yrkesliv åt att marknadsföra ständigt nya typer av tandborstar eller tvättmedel, exempelvis, står inte ut med nya ord. Och människor som normalt är allergiska mot statlig inblanding i sina göranden och låtanden böjer sig glatt för den statligt påbudna riksspråksnormen, som inte lät stockholmarna fortsätta att säga

och skriva måna, bulla och lia, som är de genuina stockholmska formerna, utan införde måne, bulle och lie över hela landet och som under hundra år plågade skolelever med ett förbud mot s.k. satsflätor (det finns en i tredje stycket av den här artikeln: men dem måste man ju läsa boken för att upptäcka).

Det finns en mängd skäl till varför det ser ut så här och de viktigaste av dem har jag beskrivit i mina artiklar under den här rubriken under det gångna året. Det jag kanske inte har betonat tillräckligt starkt är den nationella skriftspråksnormens roll i sammanhanget. Det är i hög grad den som legitimerar vår sociala position. Samtidigt är det en norm som vi inte har något inflytande över. Därför blir vi ängsliga när vi inte vet hur det heter och vi känner oss hotade när någon öppet trotsar normen. Vi bär oss med andra ord åt som osäkra skolelever inför språket, obehagliga till mods inför vad fröken skall säga och redo att håna den som inte kan.

Men vi måste inte bära oss åt på det viset. Mitt julbudskap är helt enkelt att man kan bli vuxen, språkligt sett. Man kan glädja sig åt den stora språkliga mångfalden i Sverige och i världen. Man kan intressera sig för det som är nytt - och för det som är riktigt gammalt. Man kan utveckla en personlig smak, även om den ibland går på tvärs mot Svenska Akademiens ordlista. Man kan beundra vissa språkbrukare, tycka att andra är likgiltiga - och driva med dem som man tycker är jobbiga. Det sista är nog den enda effektiva formen av språkvård. Aldrig så många offentliga rysningar över 'Ha en bra dag' har inte bråkdelen av den effekt som slutrepliken i Mel Brooks Space Balls har: "This space station will self-destruct in two seconds. Have a nice day!" Man kan, kort sagt, om man vill, låta glädjens gudagnista lysa upp sitt språk.

(Finanstidningen 22/12 1995)

Noch ein Messerschmidt

Den sjukdom som har gjort brittiskt nötkött oätligt, eller åtminstone oaptitligt, heter galna kosjukan på svenska. Detta i kraft av den sociologiska lag som Harold Garfinkel kort och koncist har formulerat som 'Faktum gäller'. Det vill säga: om ett socialt faktum bryter mot en allmän norm, så är det brottet som gäller, inte normen. När sjukdomen ifråga först började omtalas på svenska, så var galna kosjukan det uttryck som myntades för den.

Dock, som framgår av en liten debatt på Svenska Dagbladets kultursida den senaste tiden, är det inte alla som vill finna sig i detta sakernas tillstånd. I en parallell verklighet, där Birger Bergh enväldigt bestämmer över svenska språket, heter det inte galna kosjukan, utan galenkosjukan. Trots en del utmärkta påhopp på Bergh, bland annat av redaktören för denna sida, framhårdar han (SvD 17/4). Svenskan bör komma till Bergh, inte tvärtom. Det korrekta svenska namnet på sjukdomen är och förblir, enligt honom, galenkosjukan.

Jag tar mig för pannan och undrar varför man skall spilla mental energi på en sådan här fråga. Varför inte göra en riktig insats för svenska språket istället, exempelvis genom att uppmuntra sina studenter att som extraknäck driva små dubbningsfirmor, som kan konkurrera ut de eländiga firmor som nu sköter dubbningen i film och TV och som ser till att alla figurer låter precis likadant, oavsett vad de gör och säger?

Men OK. Frågan är väckt och behöver utredas. Vad som stör vän av ordning i uttrycket galna kosjukan är att galna betydelsemässigt bestämmer ko, men till formen rättar sig efter sjukan. Denna diskrepans mellan form och betydelse är ju förstas 'ologisk', men det är en typ av ologik som de flesta svensktalande verkar kunna leva med.

Det räcker ju med att titta på andra fall av ordbildning för att inse att så är fallet. En sociokulturell pluralist (sociokulturella pluralister i pluralis) är inte en sociokulturell förespråkare av pluralism, utan en förespråkare av sociokulturell pluralism. En deontisk logiker behöver själv inte vara särskilt pliktrogen, det räcker med att hon sysslar med deontisk logik.

Det här fenomenet är i själva verket så pass vanligt i olika språk att det till och med finns en specialiserad teknisk litteratur om det inom lingvistik, under rubriken 'bracketing paradoxes'. En översikt av debatten kan man hitta i kapitel 10 i Andrew Spencers 'Morphological Theory' (Blackwell 1991). Man kan också hitta mängder av exempel i Wellanders 'Riktig svenska' och i Douglas Hofstadters lysande bidrag till det nobelsymposium om språk och tanke som ägde rum i Stockholm 1994 ('Speechstuff and Thoughtstuff', i 'Of Thoughts and Words', utgiven av Sture Allén, Imperial College Press, 1995).

När det gäller sammansättningar, så är läget följande i svenskan. Om vi vill kombinera varm korv och gubbe - för att ta ett klassiskt Wellanderskt exempel - så har vi tre möjligheter:

1. Vi kan göra en sammansättning av korv och gubbe och låta varm bestämma denna sammansättning, enligt modellen sociokulturell pluralist. Då får vi följande böjningsmönster, där varm formellt rättar sig efter gubbe:

en varm korvgubbe, den siste varma korvgubben,

varma korvgubbar, de sista varma korvgubbarna

2. Vi kan göra en sammansättning av hela varm korv, å ena sidan, och gubbe, å andra sidan. Då får vi följande böjningsmönster, där varm korv är konstant:

en varm korv-gubbe, den siste varm korv-gubben,
varm korv-gubbar, de sista varm korv-gubbarna

3. Vi kan göra en sammansättning av varm, korv och gubbe. Då får vi följande böjningsmönster, där både varm och korv är konstanta:

en varmkorvgubbe, den siste varmkorvgubben,
varmkorvgubbar, de sista varmkorvgubbarna

Till skillnad från fall 2 ligger dock betoningen i varmkorvgubbe på varm och gubbe, som i första raden i Owe Thörnquists Varm korv-boogie (jämför rödvinsvänster). I varm korv-gubbe ligger den på korv och gubbe.

Om vi överför det här resonemanget på den aktuella sjukdomen, så kan vi således omtala den som galna kosjukan, som galen ko-sjukan eller som galenkosjukan. Alla dessa tre uttryck är möjliga i svenskan och inget av dem är mer korrekt än de övriga.

Vilket uttryck skall man då välja? Som den flitige läsaren av Språket och vi redan har gissat, så menar jag att man skall välja det uttryck som man tycker bäst om.

Personligen har jag två saker emot galenkosjukan. För det första blir rytmen fel, eftersom betoningen ligger på första (ga) och näst sista (sju) stavelserna. Det är dock inget argument som biter på Birger Bergh, eftersom skånskan har samma betoning i fall 2 (galen ko-sjukan) och fall 3 (galenkosjukan). För det andra är galenko en smula ogenomskinligt. När jag ser det associerar jag snarare till namnet på någon ukrainsk hockeyspelare än till en sammansättning av galen och ko.

Men det avgörande argumentet är, i mitt tycke, det som Peter Elmlund kom med i Svenska Dagbladet: Vi bör fortsätta att använda galna kosjukan, eftersom det uttrycket genererar mest språklig lust, tack vare sin i praktiken harmlösa, men intellektuellt stimulerande dubbeltydighet.

Och titeln på denna artikel, då? Messerschmidt är en historiskt belagd felsägning för besserwisser, som har lett till en språkförändring i en trängre krets av svensktalande. I teknisk jargong är Messerschmidt en malapropism, dvs en felsägning som innebär att man byter ut ett främmande ord mot ett annat, liklydande men betydelsemässigt olikt, främmande ord - inkonsistent istället för inkontinent, exempelvis. Titeln betyder alltså: Ännu en besserwisser.

(Finanstidningen 23/4 1996)

Essäer om språkvård

Recension av Catharina Grünbaum: Strövtåg i språket, Bonniers 1996

Den moderna svenska språkvården är en märklig företeelse i det nedmonterade folkhemmets epok. Den nationellt sinnade terrorn mot dialekter, talspråk och främmande inflytande under 1800-talet har under 1900-talet steg för steg förvandlats till ett folkupplysningsprojekt, där språkexperter kunnigt och vänligt utreder vad som är det optimala bruket av det svenska språket, framför allt i skrift.

Det är inte längre fråga om att hugga ned folk till sista man på grund av deras oförmåga att uttala ett ord, som det berättas om i Domarbokens tolfte kapitel. Istället förklarar man lugnt och tålmodigt att på den här sidan Jordanfloden är det brukligt att uttala schibboleth med ett intialt sje-ljud.

Udden är dock fortfarande riktad mot de krafter som verkar förändrande på det svenska skriftspråket: talspråk, främmande inflytande, snobbismer och moden av olika slag. I självförståelsen handlar det dock om att bevara svenskan enkel och uttrycksfull. Därför är alla förändringar av ondo, om de leder till ökad krånglighet eller färre nyanser, men av godo, om de berikar språkets uttrycksmöjligheter eller gör det enklare att använda. Men om språkbrukarna envisas tillräckligt länge med att inte tillvarata sina egna intressen, så ger språkvården upp och godkänner även sådant som gör språket krångligare eller betydelsefattigare.

Catharina Grünbaum, som till vardags är språkchef på DN, är en god representant för den svenska språkvården när den är som bäst. Hon är kunnig, demokratisk och har humor. Nu har hon samlat ett urval av sina språkspalter i en behändig bok med titeln Strövtåg i språket (Bonniers).

Det är en givande bok för alla som är intresserade av dagens svenska. Grünbaum kombinerar på ett anslående sätt närvaro i samtiden, språklig observationsförmåga, språkhistoriska kunskaper och en dragning till egendomliga språkliga sammanträffanden. Det är inte för inte som hon i bokens förord nämner både Bertil Molde och Lennart Hellsing som inspirationskällor. Boken liknar också till omslag och typografi en Hellsing av god årgång.

Den artikel av Grünbaum som stod i söndagens DN (3/11 1996) är typisk. Hon upptäcker en rubrik där sparnit fått uttralt genus (en sparnit, istället för det korrekta ett sparnit). Genast ser hon den möjliga betydelsen: det svenska folket håller på att gå på en riktig sparnit. Flinkt utreder hon skillnaden mellan en nit och ett nit och slutar med en känga åt dem som i ovist sparnit vill avskaffa dem som kan upprätthålla den skillnaden - korrekturläsarna.

Samtidigt vågar hon inte fullt ut lita på sin språkliga lust. Vad vore naturligare för en som månar om svenskans uttrycksmöjligheter än att bejaka uttrycket en sparnit, som ironisk variant av ett sparnit? Men den slutsatsen väjer Grünbaum instinktivt för.

Kanske kunde man säga att det pågår en kamp i Catharina Grünbaums själ, mellan folkupplysaren (svårt anfäktad av hellsingska kringelikrokar)

och normeraren (med anor från det svarta 1800-talet) och att det är normeraren som håller tillbaka folkupplysarens mest hellsingska impulser.

Bäst är Grünbaum utan tvekan när folkupplysaren får övertaget och hon koncentrerar sig på att reda ut skillnader och nyanser. Ett litet mästerstycke är exempelvis det kapitel där hon beskriver terminalstadiet i ordet ynglings liv. Det används numera bara i tidningsrubriker för att beteckna pojkar som haft något fuffens för sig. Ett annat är kapitlet om skillnaden i betydelse mellan orden vinare och ölare. Det är sådana beskrivningar som kan göra oss till mer medvetna och upplysta språkbrukare, bättre rustade att, i Hellsings anda, gå dit vår språkliga lust för oss.

Det blir värre när normeraren segrar. Ofta är Grünbaums rekommendationer svårt godtyckliga. Det är till exempel helt poänglöst att föreslå tvålopera som ett bättre alternativ till såpopera. Båda orden är icke-kompositionella - företeelsen har ingenting med såpa, tvål eller opera att göra, så det går inte att argumentera för att tvålopera skulle vara begripligare än såpopera. Tvålopera är det ursprungliga namnet - det var tvålfabrikanter som finansierade de första såpopperorna - men såpopera är numera det etablerade namnet, så pass etablerat att det även börjat yngla av sig: såpa för hela genren och en såpa som kortform för en såpopera. Dessutom är associationen till såpbubblor, som Grünbaum så fint beskriver, förstås ett helt oemotståndligt argument för såpopera.

Riktigt beklämd blir jag när jag ser att Grünbaum fortfarande, på 1990-talet, betraktar satsflätor - meningar som 'Kartago tycker jag bör förstöras', där ett led som betydelsemässigt hör till bisatsen, Kartago, har placerats först i huvudsatsen - som marginella och inte riktigt rumsrena konstruktioner. Här hade jag önskat mig att Grünbaum hade tillgodogjort sig några de insikter i språktypologi och språkförändring som nåtts inom lingvistikens de senaste tjugofem åren. I själva verket är satsflätor en fullt normal konstruktion i världens språk. De språk som nyttjar både bisatser och en första position där de flesta satsdelar kan stå har också satsflätor. Att detta inte skulle vara tillåtet i svenskan är en fobi hos svensk språknormering, som många generationer av skolelever har fått utstå omotiverat lidande för och som det är hög tid att svensk språkvård befriar sig från.

Tack och lov är det inte så ofta normeraren avgår med segern. Grünbaum utnyttjar hellre sin position till avliva myter om hur det skall heta. Det finns inget skäl att inte säga eller skriva 'innan gryningen', visar hon i ett utmärkt kapitel, och ett annat kapitel utmynnar i ett vältaligt försvar för ordet sekundmeter.

Rätt läst är därför Catharina Grünbaums bok ett smultronställe för varje svensktalande som söker upplysning. Det gäller bara att ignorera rekommendationerna, men ta till sig nyanserna och den milda hellsingska galenskapen.

(Finanstidningen 28/11 1996)

Låt oss hylla de smidiga satsflätorna

Replik till Catharina Grünbaum

Jag ifrågasätter inte Catharina Grünbaums kompetens som språkvårdare. Hennes rekommendationer är vad jag kan förstå välmotiverade och helt professionella - om man accepterar de bakomliggande spelreglerna.

Det är när man inte gör det, när man byter ut språkvårdsperspektivet mot den vanlige språkbrukarens perspektiv, som rekommendationerna blir godtyckliga.

Det djupaste bekymret är varför man alls ska standardisera vardagsspråkets ordförråd. Varför skulle det vara ett problem att svenskan har två, tre eller flera ord - *tvålopera*, *såpopera*, *såpa*, ... - för en viss tv-genre? I vardagsspråket gäller maximen att kårt barn har många namn och mångfalden används strategiskt av språkbrukarna för att skapa betydelse. Se bara på presentationen av den nya serien *Storstadsliv* i *City* 31/1 1997, där tre *såpa* och ett *tvåloperor* mixas på ett snyggt och osökt sätt.

Om man ändå vill standardisera, uppstår ett annat bekymmer: vilka värdekriterier ska man använda? *Tvålopera* är äldre än *såpopera* och inhemska (*såpopera* låter för likt *soap opera*) och är därför, enligt gängse språkvårdspraxis, att föredra. Men *såpopera*, för att inte tala om *såpa*, är kortare. Dessutom har *såpopera* bättre associationer, som Catharina Grünbaum själv påpekar, och är mera väljudande, med sitt halvrim i andra stavelsen. Att språkbrukare skulle offra dessa användarvänliga egenskaper till förmån för de mera ideologiskt betingade ålder och inhemska förefaller mig omotiverat.

Jag har flera gånger på den här sidan (exempelvis 22/12 1995 och 23/4 1996; dessa artiklar finns också tillgängliga på nätet: <http://www.bahnhof.se/FTiKultur>) argumenterat för att vuxna människor mycket väl själva kan ta ansvar för sitt språkbruk och att de därför är betjänta av kunskap om sitt språk, men inte av pekpinor om hur de skall uttrycka sig. När pekpinorna dessutom inte löser några problem som någon har, så finns det all anledning att göra som jag föreslår: att lära sig av Catharina Grünbaum och andra språkvårdare, men själv välja vilka uttryck man vill använda - om man nu inte delar den uppfattningen att varje betydelse ska ha precis ett uttryck även i vardagsspråket och att det uttrycket ska vara det äldsta och inhemska som ännu är i bruk.

Satsflätor, så. Jag använde förstås exemplet *Kartago anser jag bör förstöras* bara för att peka på vad jag pratade om. Mitt resonemang gällde alla slags satsflätor, från *Där tror jag det är till Ricki Lake är ett program som jag får utslag om jag råkar slå på*.

Behandlingen av satsflätor är inget mindre än en skandal i den svenska språknormeringens historia. Svenskan är i naturligt tillstånd ett språk med vilda satsflätor och unika dubbelsupina (*Det hade jag aldrig kunnat trott*). Men elever och andra har under lång tid förhindrats att utnyttja de resurser som står till buds i deras språk (se kapitel 6 och 7 i Ebba Lindbergs *Studentsvenska*, Skriptor 1973). Och det av ett idiotskäl: att det skulle vara ologiskt att låta ett led från en bisats stå först i en överordnad sats. Det finns

ett eko av detta argument i Catharina Grünbaums avsnitt om satsflätor när hon ser sig föranledd att upplysa oss om att det inte är löftet som jag tror i *Det löftet tror jag han minns*. Men varför skulle någon få för sig det? Ingen behöver väl förklara att man i *Det stället äter jag på varje dag* inte äter själva stället? Min misstanke är att svenska språknormerare sneglat lite väl mycket på tyskan när de förklarat de svenska satsflätorna ologiska.

Det är på grund av denna långa historia av omotiverad svart pedagogik som jag tar illa vid mig även av en försiktigt tillåtande text som Catharina Grünbaums. Det är hög tid att svensk språkvård offentligt gör upp med den reserverade hållningen till satsflätor och andra speciella svenska konstruktioner och istället hyllar dem som de smidiga och delvis unika uttrycksmöjligheter de är.

(Finanstidningen 14/2 1997)

Talspråket som mänsklig rättighet

För ett år sedan förvånade skolstyrelsen i Oakland i Kalifornien resten av USA genom att utropa den lokala varianten av Black English Vernacular (sedan sextiotalet namnet på de dialekter av amerikansk engelska som talas av den svarta befolkningen) till ett eget språk, Ebonics, som dessutom påstods ha mera gemensamt med västafrikanska språk än med amerikansk engelska. Det afrikanska inflytandet var så starkt, att de som växte upp med Ebonics som modersmål naturligen tänkte mer afrikanskt än amerikanskt.

Beslutet ledde till en upprörd och förvirrad debatt. Under loppet av den hann skolstyrelsen i Oakland döpa om Ebonics till African Language System, vilket knappast lugnade någon. Efter ett tag förgrenade sig debatten i otaliga specialfrågor och skolstyrelsen tycks ha backat till ståndpunkten att barnen i Oakland behöver lära sig amerikansk standardengelska som andraspråk.

Vad var det som hände i Oakland och kan det lära oss något?

Den avhållne redaktören för denna sida hade en egen tolkning i en krönika i början av året. Lingvisterna slår till! utropade rubriken löftesrikt. Men det var inte, som i Suzette Elgins läsvärda *Native Tongue*, frågan om att lingvisterna äntligen tagit hand om världsmakten. Carlqvist levererade en mer handfast konspirationsteori, som gick ut på att ett antal tama lingvister mot feta arvoden gav skolstyrelsen argument för att lägga beslag på federala extramedel för utbildning av barn med annat modersmål än engelska.

Kanske det. Men lingvister brukar slå vakt om lokala dialekter helt gratis. Så blir de heller aldrig rika. Och, som många påpekade, hade det varit klokare av skolstyrelsen att söka pengar för stödprogram för elever med 'torftig' språklig bakgrund. Sådana pengar finns det mer av.

Nej, för att förstå det som hände i Oakland behöver vi fler förklaringsgrunder än snöd vinning.

Människor i dagens värld är inte bara ekonomiskt utan också språkligt aktörer på åtminstone tre nivåer: lokalsamhället, nationen och den globala scenen.

Barn i Sverige tillägnar sig en lokal variant av svenska eller något av de hundratals andra språk som talas i landet. I skolan kommer de i kontakt med det nationella skriftspråket och med åtminstone ett av de språk som fungerar på den globala scenen: engelskan. Dessutom kommer de oundvikligen, genom TV och radio, i kontakt med det nationella talspråk som utvecklats sedan andra världskriget. Om man lär sig att behärska det nationella talspråket är var och ens ensak, men varje person som växer upp i Sverige har, genom den obligatoriska skolundervisningen, skyldighet att lära sig det nationella skriftspråket och åtminstone ett globalt språk.

Annorlunda var det på medeltiden. Förutom den lokala dialekten kunde ett fåtal personer också lära sig ett globalt språk, latin, och ett lokalt skriftspråk, vad som senare blev det nationella svenska skriftspråket.

Skyldigheten att lära sig det nationella skriftspråket och åtminstone ett globalt språk är framsteg i mänsklighetens historia, eftersom de ökar enskilda människors uttrycksförmåga och språkliga rörlighet. Men samtidigt

skapar de problem, särskilt genom försvagningen av de traditionella nationalstaterna och marginaliseringen av lokalsamhällena. Läger vi därtill språkförbistringen på lokal nivå, så är det inte svårt att förstå problemen med att motivera elever och att finansiera undervisningen.

Just här kommer lingvisternas gratisråd in.

De lokala språkliga varianter som människor lär sig som barn är inte degenererade varianter av olika nationella skriftspråk. De lokala varianterna är de 'egentliga' språken, naturligt och optimalt anpassade till sina omgivningar, medan de nationella och globala språken är konstprodukter, odlade former av dominerande lokala varianter.

I Oakland-fallet är det således inte frågan om att det lokala målet inte skulle vara ett språk. Det är förståeligt om svarta kulturpersonligheter som Maya Angelou har föga till övers för Oakland-målets skönhet. Men när de går vidare och säger att målet i fråga bara är en slangig urspårning av Black English Vernacular, så uttrycker de blott fördomen som de flesta får med sig när de lär sig ett standardiserat skriftspråk: att detta är det riktiga språket, till skillnad från det slarviga och vulgära talspråket. Så är det inte. Skriftspråket är bara annorlunda.

Det är ingen tacksam retorisk position att försvara en lokal språklig variants självständighet och egenvärde. Det är lätt att ta i för mycket. Det gjorde Andreas Kempe och Olaus Rudbeck på 1600-talet när de försvarade det svenska skriftspråket med argumentet att svenskan var världens äldsta språk och Sverige mänsklighetens urhem. Frambesvärjandet av Oakland-målets afrikanska ursprung är ett argument av samma slag. Det finns en (omdebatterad) teori om att Black English Vernacular har ett afrikanskt substrat, spår av de första slavgenerationernas språk. Men det gör det inte till ett afrikanskt språk, lika lite som det finska substratet i finlandssvenskan gör den till ett finskt-ugriskt språk.

Skolstyrelsen i Oakland var alltså ute och cyklade när de hävdade att barnen i Oakland talar ett afrikanskt språk, men de hade rätt i att det lokala målet är en egen språklig variant och Oakland-barnens unika modersmål.

För det andra vet vi numera vilken roll modersmålet spelar för inläringen av ett andraspråk.

Just här är luften tjock av myter och det gäller att hålla tungan rätt i mun. En av de käraste tankarna i debatten - som ingen annan än skolministern hävdade som en självklar sanning bara för ett par veckor sedan - är att man måste ha utvecklat sitt modersmål fullständigt innan man kan lära sig ett andraspråk. Detta är antingen falskt, eftersom barn bevisligen har lärt sig ett andra eller tredje språk redan i späda ålder, eller omöjligt att motbevisa, eftersom det inte finns någon icke godtycklig punkt i språkutvecklingen där man kan säga att ett språk blivit fullständigt inlärt.

Verkligheten är både enklare och mer subtil. Det handlar om förhållandet mellan språk och identitet. Om det nationella skriftspråket är tillräckligt nära det lokala talspråket - eller till och med, som i läsande och skrivande familjer, har ingått en legering med det lokala talspråket - så förstärker skriftspråket den talspråkliga identiteten. Är avståndet stort kommer den

inbyggda föreställningen i skriftspråksinlärningen, att talspråket inte är något riktigt språk, att leda till en identitetskonflikt. Det blir svårt att förena den invanda talspråkliga identiteten med en ny skriftspråklig identitet. Antingen kan man då använda den nya skriftspråkliga identiteten som transportmedel för en klassresa eller så värjer man sig mot skriftspråket. Den senare lösningen faller sig naturlig när lokalsamhället ändå är marginaliserat.

Det finns en relativistisk ståndpunkt som försvarar den senare lösningen. Varför skall barn lära sig ett skriftspråk, när de redan har ett fungerande språk? Det är en utmärkt ståndpunkt, om man vill spara pengar på skolundervisningen, men annars har den lika mycket substans som hålen i en emmenthaler.

Pröva följande argument: Hammare är inte bättre än skruvmejslar i någon absolut mening. Därför finns det ingen anledning att köpa en hammare när man behöver slå i spik. Det som gör att argumentet faller pladask är att hammare och skruvmejslar är bra till olika saker. Detsamma gäller talspråk och skriftspråk. De är bra till olika saker och kan därför inte bytas ut mot varandra.

Att lära sig ett nationellt skriftspråk och att lära sig åtminstone ett globalt språk är goda skyldigheter. Individer blir lidande om vi inte insisterar på dem. Men för att de ska fungera måste konflikterna som uppstår mellan barns lokala modersmål och det nationella skriftspråket lösas.

Allt tyder på att det som behövs är att de lokala varianterna erkänns både som självständiga och fullvärdiga talspråk och som elevernas modersmål. Samtidigt måste förhållandet mellan det nationella skriftspråket och elevernas modersmål göras tydligt, så att det inte går att sopa skriftspråksinlärningens karaktär av andraspråksinlärning under mattan. Det nationella skriftspråket måste visas fram som ett annat språk eller som en annan och annorlunda variant, så att det går att lära sig utan att man måste förneka och förtränga sitt modersmål. Skyldigheterna måste kompletteras med rättigheten att få sitt modersmål erkänt som ett unikt och för sina ändamål fullvärdigt språk.

Ytterligare språkliga rättigheter kan föreslås: rätten att undervisas om sitt modersmål, rätten att undervisas på sitt modersmål, rätten att få sitt modersmål bevarat som ett minoritetsspråk. Det är dock inte självklart att dessa saker behöver ses som rättigheter, det kan vara nog att de finns som möjligheter, bredvid de grundläggande skyldigheterna och rättigheten att få sitt modersmål erkänt.

Hur man än handskas med dessa frågor, så kvarstår rätten att få sitt modersmål erkänt, med allt vad det innebär av pedagogiska och politiska konsekvenser. Kanske var det den rätten som Ebonics-debatten egentligen handlade om. Om skolstyrelsen i Oakland med sina märkliga uttalanden lyckades åstadkomma att barnen där fick sitt modersmål erkänt och en bättre grund för inlärningen av amerikanskt engelskt skriftspråk, ja, då tälte den mycket att skrattas åt, men något hedras ändå.

(Finanstidningen 8/11 1997)

Osagt och osägbart

Tvenne lagar styr jordelivet, skriver Stagnelius i *Suckarnas mystär*: förmågan att begära och tvånget att försaka. Och vår enda möjlighet till andlig muck är att adla tvånget att försaka.

Alltför många böcker om språk delar Stagnelii inställning. De handlar om tvånget att försaka, om vad man INTE kan, får eller bör säga. Den bakomliggande tankefiguren - den må gälla sammansmältandet med det gudomliga eller nationell sammanhållning - är bestickande enkel: vi kan bara uppnå Enheten genom att förneka mångfalden. De som är vana att tänka så lyssnar gärna till falska profeter, som i enhetens namn vill begränsa deras språkliga resurser och särart.

Alltför få är bekanta med den alternativa tankefiguren, klarast utvecklad av Ibn 'Arabi för snart 800 år sedan: Enheten lär man känna genom att bejaka mångfalden. Det gudomliga kan inte fullbordas annat än genom en mångfald av individer, som var och en är en unik manifestation (avatar) av det gudomliga och som genom sitt eget sätt att lära känna det gudomliga låter det gudomliga få lära känna sig självt i ytterligare en aspekt av sin outtömlighet. Ju större mångfald, desto större enhet.

Samma tankefigur utvecklas också i Martin Bubers version av chassidismen, enklast tillgänglig i den lilla boken *Människans väg*. Hos Buber förenas den med övertygelsen att var och en av oss har ett personligt ansvar och en moralisk skyldighet att förverkliga sin särart.

Språkligt sett innebär detta att vi alla har en kallelse och ett ansvar att på vårt eget unika sätt förverkliga och berika mänsklighetens språkliga uttrycksresurser.

Här kan vi ta hjälp av Johan Althoff, hjälte bland barn och lingvister i bekantskapskretsen för sin underbara *Språklådan*. I sin senaste bok, *Det mesta är osagt* (Alfabeta 1996), delger han oss på ett inspirerande sätt sin upplevelse av språkets oändliga rikedom och de många vägar till språklig individualitet som den öppnar. Vad vi än vill säga finns det ett otal sätt att säga det på. Nya perspektiv, andra ord, metaforer och ironier är bara några av de tillgängliga sätten att dräpa klichéer.

Att sedan Althoff i sin entusiasm ibland tillskriver språket lite väl mycket eget liv - det är ju trots allt inte språket som skapar betydelse, utan språkbrukare - och helt väljer att bortse från de högst påtagliga sociala krafter som motverkar en ständigt flödande uttrycksvariation får man förlåta honom. Det är inte där hans hjärta klappar.

Althoffs plats är varhelst ny betydelse skapas och han för oss med hjälp av strategiskt valda och lyhört avlyssnade exempel genom de olika möjligheter som står oss som språkbrukare till buds. Genomgående är hans tilltro till språket som ett öppet, dynamiskt system av resurser som låter oss överraska både andra och oss själva med ny betydelse. Jag skulle önska att alla svensklärare läste hans bok. Och det vore en utsäglig nåd om åtminstone några radioreklammarakare råkade läsa den.

Det mest fascinerande i boken är de fem kapitlen i avsnittet *En annan ordning* (s. 69 - 93), där Althoff visar hur det som kan sägas men inte går att säga ändå blir sagt. Bland annat lyfter han fram de fickor i vår tradition, som Bakvända visan och besläktade folkliga traditioner, där det osägbara avlagrats: *Jag körde in sju torra regnlass innan kornet började spruta från himlen.*

Det är en inbyggd perversitet i språket att en sådan bakvänd mening är lika enkel att säga som den normala *Jag körde in sju torralass korn innan regnet började ösa ned.* Denna perversitet inleder språkbrukare i frestelser som de inte kan motstå.

Det är av sådant stoff som myter vävs. Som Lévi-Strauss så många gånger har beskrivit, så kan vi i en kultur där nygifta män flyttar hem till sin hustrus familj förvänta oss att finna en eller flera myter av följande slag: den unga flickan Rödhake avvisar friare efter friare, för att till sist gifta sig med Valross, som hon flyttar hem till. Men det hela slutar med en katastrof, de unga tu dör av svält på ett klipputsprång som de inte kan ta sig ifrån.

Självklart är detta en sedelärande berättelse, som handlar om hur illa det går när hustrun flyttar hem till mannen, och som sådan står i den bestående ordningens tjänst. Men det är orimligt att säga att sådana berättelser finns till för att befästa den rådande ordningen. Det vore väl i så fall bättre att hålla tyst om det upp-och-nedvända och det bak-och-framvända. Inte heller är det, som Althoff helt riktigt påpekar, särskilt rimligt att barns språkliga upp-och-ned-vändning av världen, *Tänk om man hade skorna på huvudet* och liknande, främst skulle vara ett sätt att testa att man lärt sig rätt.

Är det inte snarare den oanständiga lätthet med vilken *En hustru flyttade hem till sin man* låter sig sägas i en kultur där sådant absolut inte låter sig göras som skapar sådana berättelser? Och är det inte själva upptäckten av att det också går att säga *Jag har mössan på fötterna* som gör att barn bara måste säga det. En myt eller en bakvänd visa är sätt att urladda det formellt sägbara men ideologiskt osägbara genom att placera det i ett sammanhang där det blir entydigt sägbart.

Den berömda paragrafen 7 i Wittgensteins *Tractatus Logico-Philosophicus* - som M. A. Numminen så förtjänstfullt har tonsatt - slår kärvt fast: "Varom man inte kan tala, därom måste man tiga." Men inte ens Wittgenstein själv kunde sluta att tala om det osägbara.

Är det inte i själva verket precis tvärtom? Det vi inte kan tala om, är inte det vad vi helst talar om, och är inte det kanske det enda som vi verkligen MÅSTE tala om, var och en på sitt sätt?

Not: Om Ibn 'Arabi kan man läsa på s. 264-271 i Karen Armstrongs *Historien om Gud*, Forum 1995, och i Viveca Wessels *Aguéli. Porträtt av en rymd*, Författarförlaget 1990. Se också Gunnar Ekelöfs *En outsiders väg*, i *Promenader och utflykter*.

(Finanstidningen 29/1 1998)

Ett oändligt antal ord?

När jag förhör mina barn på svensk grammatik råkar jag ofta i bryderi. Ska jag tala om för dem hur det egentligen är eller ska jag hjälpa dem att klara skrivningen väl? Det som lärs ut i den svenska skolan om svensk grammatik är ibland föga bättre än en samling vandrings-sägner, som bara en specialist kan koppla tillbaka till meningsfulla påståenden om svenskan.

Men även en ärrad veteran som jag hajade till när jag för ett tag sedan slog upp Uppdrag Svenska 3 (av Arkhammar, Norberg, Stanger Eriksson och Sundell, Almqvist & Wiksell 1990) på sidan 292 och läste:

”Substantiv, adjektiv, verb kallas också ‘öppna ordklasser’. De innehåller ett oändligt stort antal ord, och de blir hela tiden ännu större genom att vi lånar in nya ord för nya begrepp, nya saker från andra språk och dessutom bildar nya ord av gamla genom sammansättningar och avledningar.”

En oändlig mängd som hela tiden blir större? Vad skulle det innebära? Bland annat att en fullständig svensk ordbok skulle vara oändligt lång, innehålla ett oändligt antal sidor, precis som den bibel som Jorge Luis Borges skriver om i sin novell ”Sandens bok”. I en sådan bok kan man aldrig återigen hitta ett ord som man en gång har lyckats slå upp.

Och dessutom skulle denna oändligt långa bok hela tiden behöva utökas!
Vem sa att grammatik inte är fantasieggande?

Arkhammar och de andra har inte egentligen fel i det de säger. Problemet är att de kortslutit en vital distinktion och därmed gjort hela resonemanget obegripligt. Distinktionen är den mellan det aktuella ordförrådet i ett språk och det potentiella ordförrådet i samma språk. Det aktuella ordförrådet i ett språk är alla de ord i språket som någon någonsin har använt. Det potentiella ordförrådet är det aktuella ordförrådet plus alla ord som skulle kunna användas i språket.

Det aktuella ordförrådet i svenskan är förstås ändligt. Antalet olika ord som någon yttrat eller skrivit på svenska under tidernas lopp är självklart mycket stort, men det är ändligt, eftersom en människa bara kan yttra ett ändligt antal ord under sin livstid och det bara funnits ett ändligt antal svensktalande.

Därför klarar vi oss med ordböcker av ändlig längd.

Det aktuella ordförrådet kan också bli större och större. Det blir det, om vi lägger ihop alla ord som någonsin funnits i svenskan, eller om vi ser på hur en individs aktuella ordförråd - alla de ord i språket som den individen har använt - utvecklas under loppet av hennes levnad (före seniliteten). Däremot är det inte självklart att en vuxen persons aktuella ordförråd är större nuförtiden än för hundra år sedan, i genomsnitt. Ett stort antal nya ord har kommit i bruk sedan dess, det är sant, men ganska många har också kommit ur bruk.

Oändligheten dyker upp först när vi ser på det potentiella ordförrådet i svenskan. Det är faktiskt fullt möjligt att säga att det finns ett oändligt antal potentiella ord i svenskan. Men då måste vi veta vad det är vi säger.

En stor och öppen ordklass som substantiv i svenskan består grovt sett av tre slags ord: enkla ord, som 'kvinna', 'mod' och 'sajt', avledda ord, som 'oro', 'mål-ning' och 'släkt-skap', och sammansatta ord, som 'köttbulle' och 'informationsteknologi'.

De enkla substantiven i svenskan, är många, men de utgör ett ändligt antal. De blir fler genom lån från andra språk, men nästan aldrig genom att helt nya ord, som Pippi Långstrumps 'spunk', myntas.

Oändligheten kommer dock inte från lånorden. Visserligen finns det kanske ett oändligt antal nya begrepp och saker som väntar på sina svenska ord, men det finns inte ett oändligt antal ord som väntar på att lånas in i svenskan. För att ett ord ska kunna lånas in i svenskan måste det tillhöra det aktuella ordförrådet i något annat språk och det sammanlagda antalet aktuella ord i alla världens språk är visserligen stort - uppemot en halv miljard om vi räknar med 6-8 000 språk och 50 000 ord i varje språk - men helt klart ändligt.

Oändligheten kommer i stället från rekursiva grammatiska regler - regler som kan ta sin egen output som input. Följande är ett enkelt exempel:

- a. 'Det regnar' är en sats
- b. 'Det blåser' är en sats
- c. Två satser samordnade med 'och' är en sats

Det är c som är den rekursiva regeln. c säger att 'det regnar och det blåser' är en sats. Men den säger också att den satsen i sin tur kan samordnas med en annan sats: 'det regnar och det blåser och det regnar', 'det regnar och det blåser och det regnar och det blåser', till exempel - och att vilken samordnad sats som helst kan själv utgöra ett led i en ännu längre samordnad sats. Om vi inte postulerar någon godtycklig gräns för hur långa satser får vara, så får vi en oändlig mängd av satser.

När det gäller ord, så är det reglerna för avledning och sammansättning som kan vara rekursiva.

I svenskan är inte reglerna för avledning - hur man bildar nya ord med hjälp av förleder och ändelser - rekursiva. Ibland kan det se ut som om vi har någon slags rekursivitet i avledningen. Vi kan till exempel av 'en' bilda 'enhet' genom tillägg av '-het'. Av 'enhet' kan vi sedan bilda 'enhetlig' och av 'enhetlig' kan vi så bilda 'enhetlighet', genom tillägg av '-het' en gång till. Men de avledningsregler som är inblandade:

- a. Av ett ord som slutar på -het kan det bildas ett adjektiv med hjälp av ändelsen -lig
- b. Av ett adjektiv som slutar på -lig kan det bildas ett substantiv med hjälp av ändelsen -het

utgör inget rekursivt regelsystem. Output av b kan aldrig utgöra input till a. Det finns inget ord 'enhetlighetlig'. 'Ätlig' kan byggas ut till 'ätlighet', men inte till 'ätlighetlig' eller 'ätlighetlighet'.

Det finns dock inget som i princip hindrar språk från att ha rekursiv avledning. Inuit (grönländsk eskimåiska) är ett språk där avledningsreglerna helt klart bildar ett rekursivt regelsystem.

I svenskan är det sammansättningarna som inför oändlighet. Följande två regler räcker för att ge en aning om möjligheterna:

- a. 'Kok', 'bok', 'hylla', ... är ord
- b. Ett ord sammansatt med annat ord är ett ord

Det är bara att fylla på med enkla ord i a och sedan börja göra sammansatta ord med först enkla och sedan sammansatta ord som beståndsdelar:

Kokbok,
kokbokshylla,
kokbokshyllestöd,
kokbokshyllestödsskruv,
kokbokshyllestödsskruvtillverkning
kokbokshyllestödsskruvtillverkningsort
osv.

Så länge vi inte bestämmer oss för att sammansättningar bara får ha en viss längd, så får vi en oändlig mängd potentiella sammansättningar i svenskan.

Vissa av dem är av en längd som gör att vi måste invänta saligheten för att kunna använda dem, men det är förstås ovidkommande i sammanhanget.

Antalet potentiella sammansättningar av bara enkla ord är också det imponerande stort, om än inte oändligt. Av 10 000 substantiv går det att göra 100 miljoner sammansatta substantiv. Om vi antar att vi kan haspla ur oss en sammansättning i sekunden, vilket är en ganska snabb takt, och om vi räknar med åtta timmars arbetsdag, så skulle det ta uppemot tio år att säga alla dessa sammansättningar.

Och de flesta av dem är, som Johan Althoff säger, osagda och väntar bara på kreativa språkbrukare. Eller också är de bara obetydligt begagnade, men har kvar sin fulla lyster. Varför använder ingen 'pastillhäck', 'biröst' eller 'svinnmat'?

Och så tillbaka till mitt pedagogiska bekymmer. Varför måste högstadiel elever nöja sig med obegripliga halvsanningar om sitt eget språk? Varför får de inte veta hur det är egentligen? Varför utlyser inte Skolverket en tävling för att få fram vettiga läromedel i svensk grammatik för grundskolan och gymnasiet?

Grammatik är spännande, när den görs på riktigt.

Not: Orden 'pastillhäck', 'biröst' och 'svinnmat' kommer från sextiotalets konkreta poesi, närmare bestämt från Bengt-Emil Johnsson, Jarl Hammarberg-Åkesson och Öyvind Fahlström.

En gammal men utmärkt bok om svensk ordbildning är Ulf Telemans *Om svenska ord* från 1970. Johan Althoff skriver engagerat om svenskans outtömliga ordförråd i kapitel 10 i *Det mesta är osagt* (Alfabeta 1996). Se också min recension av Althoffs bok på den här sidan (Fti 29/1 1998).

(Finanstidningen 24/4 1998)

En oändlig serie ändliga element

(Svar till Thomas Nilsson)

Thomas Nilsson har svårt att föreställa sig en oändlig mängd. Det är han inte ensam om. Oändlighet, din längd mig fast förskräcker, som början har men aldrig ändan räcker, som Lasse Lucidor, lätt travesterad, uttrycker det.

Men när jag skriver oändlig, menar jag förstås oändlig: utan ände, utan gräns, som aldrig ändan räcker. En oändlig mängd är en mängd som vi definitionsmässigt alltid kan hitta ett nytt element i, hur många vi än har specificerat.

De naturliga talen är det vanligaste exemplet på en oändlig mängd. En enkel procedur som definierar de naturliga talen är följande:

0 är ett tal.

Efterföljaren till ett tal är ett tal.

Den resulterande mängden utgörs av ett oändligt antal tal. Varje tal kan dock skrivas som en ändlig följd av symboler, med hjälp av ett litet antal siffror. Mängden består alltså av ett oändligt antal ändligt långa element.

Om vi sätter en övre gräns för hur långa element mängden får innehålla, så får vi förstås en ändlig mängd. Men så länge vi inte gör det förblir mängden oändlig.

De mängder av ord och satser som jag definierade i min artikel är mängder av samma slag som de naturliga talen. I själva verket kan de en-entydigt avbildas på de naturliga talen.

Sedan är det förstås en metafysisk smaksak om man alls vill erkänna existensen av oändliga mängder. Det finns matematiker och lingvister som, till skillnad från författarna till Uppdrag svenska, hävdar att tal, ord och satser som ännu inte har konstruerats inte heller existerar. Det som för dem finns är bara redan använda tal, ord och satser samt procedurer för att bilda nya sådana.

Denna ståndpunkt, som har en hel del som talar för sig, innebär dock inte att antalet potentiella ord är oräkneligt snarare än oändligt. Den innebär att det inte finns några potentiella ord alls, bara procedurer för att bilda nya ord. Om det alls finns potentiella ord, så är de, åtminstone i svenskan, oändligt många.

(Finanstidningen 14/5 1998)

En ny bild av det svenska språket

Svenska Akademiens språklära är något mycket mer än en förenklad version av den stora *Svenska Akademiens grammatik*. Tor Hultman gör egna analyser som ibland kan vara tydligare än akademigrammatikens, t.ex. av ordklasssystemet. Men bilden av skriftspråkets meningsbyggnad är en idealisering på väg att krackelera. Jan Anward, professor i språk och kultur i Linköping, recenserar en bok som bara flagellanten bör låta bli att läsa. Svenska Akademien har ökat takten i sin grammatikproduktion. Efter Enbergs språklära 1836, som enligt Sture Allén ”väckte ... föga anklang” (jag har själv inte läst den), hände ingenting av betydelse förrän 1999, då Svenska Akademiens Grammatik (SAG) i fyra band utgavs. Nu, bara fyra år senare, är det dags igen. *Svenska Akademiens språklära*, författad av Tor G. Hultman, presenterades lagom till Bok- och biblioteksmässan i höstas.

Som framgår av Horace Engdahls förord, är språkläran tänkt för läsare som vill förstå det svenska språkets uppbyggnad men som inte riktigt är beredda att plöja igenom SAGs 2 745 sidor. Hultmans bok är en händigare volym på 342 sidor. Det mindre formatet ger en helt annan överblick, även för dem som har läst eller kan tänka sig att läsa (i) SAG. Självklart innebär det också färre detaljer.

Men det skulle vara helt fel att betrakta Hultmans språklära som en kortare, förenklad version av SAG. Språkläran är ett självständigt arbete, med ett annat syfte, nämligen att ge svensktalande en vetenskapligt korrekt men ändå lättillgänglig bild av de språkliga resurser som de har till sitt förfogande. I det ligger också en normativ avsikt, att avråda från ”vissa bruk som inte har införlivats med det allmänt godtagna svenska standardspråket”, som Engdahl uttrycker det i sitt förord.

Jag kommer nedan att kommentera språklärans båda syften, det deskriptiva och det normativa, i den ordningen. Men först några allmänna ord.

Tor Hultman har ju skämt bort oss. Efter *Liten svensk grammatik* (Hultman 1975) har vi rätt att vänta oss att böcker av Hultman skall vara roliga, pedagogiska, insiktsfulla och medvetet skrivna. Språkläran uppfyller väl de förväntningarna. Jag kunde ge en lång lista på finesser som gör boken dubbelt läsvärd. Låt mig bara nämna tre. Avsnittet om verbens pluralformer (avsnitt 8.3.3), där formerna också används, är ett litet metagrammatiskt mästerverk. Att använda en passus ur Torgny Lindgrens *Hummelhonung* som genomgående exempel är ett gott pedagogiskt grepp, som också får en att fundera över själva passusens innebörd och dess koppling till Hultman och hans arbete. Slutligen, eftersom Lindgren är en av De Aderton, så utför passusen också, tillsammans med en snabb genomgång av ordet *torsdag*:s etymologi på s. 35, en slags dubbel signering av verket.

Beskrivningen

Språkläran har en handfast syntetisk disposition, från det minsta till det största. Till skillnad från SAG har språkläran en systematisk beskrivning av svenskans ljudsystem, i kapitel 2. I samma kapitel finns också en genomgång av svenskans stavning. Därefter följer en genomgång av ord och

ordklasser i sju kapitel, en fraslära i åtta kapitel och en satslära i tre kapitel. Boken avslutas med en kort litteraturlista, mest tänkt som en komplettering till bibliografin i SAG, en förteckning över starka och oregelbundna verb och ett omfattande register.

Boken är sober och layouten gör texten lättläst och dispositionen överblickbar. De inre marginalerna hade dock gärna kunnat vara mer generöst tilltagna.

Det finns mycket i språkläran som skulle förtjäna kommentarer och diskussion. Jag märker dock att jag inte är särskilt oenig med Hultman, när det gäller konkreta detaljanalyser. Visst händer det, jag kan till exempel inte förstå varför infinitivmärket *att* inte hänförs till subjunktionerna, men det är ganska sällan ändå. I den här recensionen tänker jag därför framför allt diskutera den stora bilden, vad det är för slags figur som tonar fram när svensktalande läser om det språk de själva använder. När det gäller det deskriptiva kommer jag att fokusera på ordklasser och ordföljd.

Språkläran står självklart på SAGs axlar. Dock följer den inte alltid SAGs analyser. Det gäller i särskilt hög grad analysen av svenskans ordklasser och där tycker jag att språkläran ger en tydligare bild av svenskan än vad SAG gör.

Hultman utgår från en analys av ordklasserna som ytterst härrör från den latinske grammatikern Varro (Robins 1990: 58-59). I den analysen är det två morfologiska egenskaper hos ord – d.v.s. egenskaper hos ordens böjning – som grundlägger deras ordklassstillhörighet, förmågan att ta nominal böjning (numerus, bestämdhet, kasus) och förmågan att ta verbal böjning (tempus, modus, diates). Vi får då fyra möjliga ordklasser: 1) ord som kan böjas nominalt, men inte verbalt; 2) ord som kan böjas både nominalt och verbalt; 3) ord som kan böjas verbalt, men inte nominalt; 4) ord som varken kan böjas nominalt eller verbalt.

I Hultmans analys av svenskan ser detta ut så här:

Ord som kan böjas nominalt, men inte verbalt:

- substantiv, adjektiv, pronomen,
- räkneord

Ord som kan böjas verbalt:

- verb

Ord som inte kan böjas alls:

- adverb, prepositioner, infinitivmärket
- *att*, konjunktioner, subjunktioner,
- interjektioner

Detta kan jämföras med SAGs analys (SAG 2: 7-12):

Stora klasser av böjliga ord:

- substantiv, adjektiv, verb

Särskilda klasser av böjliga ord:

- egennamn, pronomen, particip,

- räkneord

Oböjliga ord:

- adverb, prepositioner, infinitivmärket
- *att*, konjunktioner, subjunktioner,
- interjektioner

En poäng med Hultmans analys (som han gärna kunde ha gjort lite tydligare) är att particip utan problem kan räknas till verben. I svenskan är det ju så att klasserna 2 och 3 är samma klass: de ord som kan böjas verbalt är också de ord som kan böjas både verbalt och nominalt.

En annan poäng är att den undviker den klart suddiga distinktionen mellan stora och särskilda klasser av böjliga ord.

En tredje poäng är den ganska tydliga kopplingen mellan morfologiska och syntaktiska egenskaper som man får i Hultmans analys. Nomen (ord som kan böjas nominalt, men inte verbalt) kan användas som subjekt, objekt och attribut, verb kan användas som huvudord i satser, och oböjliga ord kan användas som adverbial. Kopplingen är förstas inte perfekt, eftersom adjektiv också kan användas som adverbial (*han tänkte **smart***), och eftersom prepositioner också kan användas som attribut (*våningen **under***). Men den är tillräckligt bra för att ha ett högt informationsvärde. Den har dessutom förlett Hultman till att räkna in räkneorden bland nomina. Syntaktiskt sett hör de hemma där, men morfologiskt sett hör de väl snarast till klassen av oböjliga ord.

När nu Hultman på ett så förtjänstfullt sätt grundlägger svenska ordklasser i deras förmåga att böjas, så är det dock synd att han inte också passar på att ge en allmän bild av svenskans böjningssystem. Eftersom språkläran har ett kapitel om svenskans ljudsystem, så hade det varit lätt att gå vidare och beskriva det begränsade ljudsystem som används i svenska böjningsändelser, liksom de ganska starka begränsningar som finns för böjningsändelsernas form, betydelse och relativa position (Teleman 1969, Brodda 1979, Kvist 1995). Exempelvis att *s* är en av de få tillåtna konsonanterna i svenska böjningsändelser, den kommer nästan alltid sist, och den har alltid en relationell betydelse.

Ordföljden

När det gäller ordföljden i satser och fraser, så följer Hultman SAG ganska nära. Dock gör Hultman, till skillnad från SAG, ingen poäng av annexen, de relativt självständiga led som kan föregå eller följa en sats i en skriven mening eller i en talad tur (***Men Tor då**, han är klok, han*). Det är lite snopet, eftersom vi numera har en god uppfattning i alla fall om de framförställda annexens ordföljd (Lindström 2001). Orden i *ja men hördu Tor* kan bara uppträda i den ordningen.

I likhet med SAG avstår språkläran från att presentera ett enhetligt satsschema för svenskan. Man skulle kunna beskriva olika satstypers ordföljd i förhållande till ett schema av typen

Annex

Satsbas

Typplats (finit verb eller subjunktion)

Subjekt
Satsadverbial
Verb
Objekt
Predikativ
Adverbial
Annex

I stället laborerar Hultman med olika scheman för huvudsatser och bisatser, och dessutom med olika scheman för olika slags huvudsatser och bisatser. Det gör bilden av svenskan otydligare. Det finns självklart problem med ett enhetligt satsschema, till exempel att det inte täcker *att*-satser med huvudsatsordföljd (*Sedan märkte jag ju att hon var ju alldeles ny*). Men den rimliga strategin tycker jag borde ha varit att presentera både schemat och problemen.

Samma resonemang gäller Hultmans behandling av de olika slags fraser som finns i svenskan. Eftersom SAG avstår från ett enhetligt satsschema, så avhänder man sig också möjligheten att generalisera satsschemat till ett allmänt sats- och frasschema (se Anward 1999 och Platzack 1998 för olika förslag). Däremot för SAG, i kapitel 13, ett resonemang om frasers allmänna struktur. I senare kapitel i band 3 presenterar man sedan ett antal scheman för nominalfraser samt ett någorlunda enhetligt schema för adjektivfraser, verbfraser, participfraser och adverbfraser. Det hade varit informativt om Hultman hade kunnat förlänga de generaliserande tendenserna i SAG och relatera sin beskrivning av olika slags fraser till ett enhetligt frasschema (med satsschemat som ett specialfall). Då hade, på samma sätt som för ordklasserna, en tydlig bild av svenskans särart kunnat framträda.

En sista kommentar kring ordföljd kan göras. Hultman beskriver (i avsnitt 20.4.3) ordföljdens funktioner. Han tar där upp ordföljdens grammatiska och informationsstrukturerande funktioner, men utelämnar märkligt nog det som på svenska brukar kallas viktprincipen, Behaghels lag om växande satsdelar. Viktprincipen säger att i språk som inte har huvudordet sist i fraser och satser, så placeras långa och komplexa led sist i frasen/satsen. I språk som har huvudordet sist i fraser och satser placeras långa och komplexa led först i frasen/satsen. Den preciserade viktprincipen förklarar ganska väl balansen mellan framförställda och efterställda bestämningar i svenskan, liksom de efterställda bestämningarnas ordning och en del mindre ordföljdsfinesser i satsers mittfält. Därför hade den varit väl värd att ta upp i sammanhanget.

Normeringen

Varje beskrivning av ett språk lämnar en rest, ett oräkneligt antal uttryck som inte tillhör språket. I vissa fall är den resten oproblematiserad. Det kan ju tyckas föga anmärkningsvärt att en beskrivning utesluter uttryck som ingen använder.

Hultman exemplifierar sådana uttryck med **ett liten mugg* (s. 5 – asterisken markerar en ogrammatisk form). Just det uttrycket är dock lite

problematiskt. Hultman behöver kvalificera sitt uteslutande med att ingen "som behärskar svenskan på infödd nivå" (s.5) skulle använda uttrycket, eftersom den här typen av uttryck faktiskt förekommer i vår omgivning. Hade han använt **Med gjort längs!* som exempel hade han inte behövt den kvalifikationen.

Det väcker förstas frågan om hur vi egentligen bär oss åt när vi bildar uttryck som befinner sig utanför språket. Både grammatiker och poeter använder sig ju av den förmågan, för att bilda ogrammatiska meningar respektive ta sig poetiska friheter. Vad jag vet har vi inget bra svar på den frågan.

Lite mer intressant blir det när en beskrivning införlivar uttryck som ingen använder. Det är ju oundvikligt, eftersom det ligger i språkets natur att "[det] mesta är osagt" (Althoff 1996). Vi har alltid möjligheten att bilda nya uttryck i enlighet med mönster som stöds av vår erfarenhet. Dock är det inte självklart precis vad som ligger i den förmågan. Pär Segerdahl (1998) pekar med rätta på skillnaden mellan den formella möjligheten att säga *Öppna berget!* och möjligheten att verkligen mena något med det uttrycket. Och det är inte precis självklart att alla de puristiska nybildningarna i Collinders *Svensk ordhjälp* (Collinder 1968) skall sägas tillhöra svenskan., även om de är bildade i enlighet med produktiva mönster. I båda fallen verkar en myntning, en genuin och efterföljansvärd användning av uttrycket, vara nödvändig för att uttrycken skall lämna det blott formellt möjligas domän. Omvänt kan en kraftfull myntning införliva sådant som inte borde vara formellt möjligt. Hasse Alfredssons *om x tycker jag inte* är ett bra exempel.

Ibland stöter också uttryck på patrull som är produktivt bildade och som inte behöver någon myntning. Omöjligheten att använda adjektiv som slutar på *d* eller *t* i neutrum singularis – **ett rätt och latt barn* – är ett sådant fall. Hultman behandlar kortfattat denna omöjlighet (s. 87) men underlåter att nämna den enda fungerande beskrivningen av denna omöjlighet, Grünbaums generalisering att det bara är negativt värderande adjektiv som saknar neutrumformer (Grünbaum 1998).

Språket

Varje rimlig beskrivning av ett språk blir normativ, eftersom den måste införliva vissa icke använda uttryck och utesluta andra. Men normering i gängse mening handlar inte om det, utan om att utesluta uttryck som språkbrukare (på infödd nivå) faktiskt använder. På detta sätt skapas en bortträngd del av språkbruket. Denna del har Milner (1978), med en lacansk term, döpt till *lalangue*. På svenska kan vi kalla den *språcket*.

Hultmans mästertliga avsnitt om verbens pluralformer (avsnitt 8.3.3) blixtbelyser de båda typerna av normering. Pluralformerna som kongruensformer (*kakorna äro goda*), en användning som inte längre finns, införlivas med språket, genom beskrivning och genom användning. Däremot utesluter Hultman (i fn. 66 på s. 166) ur språket och hänför till språket det enda levande bruket av pluralformerna: som mysfaktor på bonader, dukar och i julreklam och julkataloger: *Kaffetären den bästa äro*.

Hultmans överväganden när det gäller vad som skall uteslutas ur språket är knappast kontroversiella. Så vitt jag kan se återspeglar de i hög grad konsensus inom den svenska språkvården. Satsflätor är ok, men man ska

det ta det varligt med dubbelsupinum och undvika det helt i skrift, typ. I några fall är Hultman genuint villrådig, som när det gäller valet mellan svaga adjektivformer som slutar på *a* och sådana som slutar på *e*: *den enda / ende guden*. Då blir texten informativ på ett lyckligt sätt. Någon gång har jag en känsla av att normeringsdiskussionen inverkar menligt på beskrivningen. Hultman ägnar en del text åt att förklara att det inte är så farligt med satsflätor, till förfång för en presentation av de ganska välförstådda villkoren på satsflätor (SAG 4: 419-431).

I denna normativa konsensus finns också en bild av svenskan, en idealiserad analys av svenskans yttrandestruktur. Den visar sig i Hultmans råd att låta grafiska meningar återspegla den syntaktiska strukturen (s. 279) och kan sammanfattas så här:

Verb i presens och preteritum är huvudord i huvudsatser och bisatser.
Verb i imperativ är huvudord i huvudsatser.
Verb i supinum styrs av verbet *ha*.
Verb i infinitiv är huvudord i satsförkortningar.
Huvudsatser används som meningar.
Bisatser och satsförkortningar används som satsdelar.

Denna idealiserade bild har med tiden krackelerat. Åtskilliga uttrycksmöjligheter som den utesluter har funnit sin väg in i standardspråket. Dit hör självständigt använda bisatser och satsförkortningar (*Att hon inte såg sig för!*, *Inte gråta!*), bisatser med huvudsatsordföljd (*Sedan märkte jag ju att hon var ju alldeles ny*), så kallad *ha*-strykning (*Vi vet inte vem som gjort det*) och pseudo-samordningar (*Hon är och hämtar dem*). Men de har ändå, liksom satsflätor, status av ett slags undantag.

Dock, om vi till dessa "undantag" lägger uttryckssätt som fortfarande befinner sig i språket, som dubbelsupinum (*Sådant har jag aldrig kunnat sagt*), dubbelimperativ (*Våga väg dig!*) och dubbelpresens (*Interna samtal inom campusområdet ska fungera*; se vidare Anward 2002), så kan vi se hur en annan bild av svenskans yttrandestruktur framträder under den krackelerade övermålningen.

Demagogiskt tillspetsad kunde den bilden se ut så här:

Verb (oavsett böjningsform) är huvudord i huvudsatser, bisatser och satsförkortningar.

Huvudsatser, bisatser och satsförkortningar används som meningar och satsdelar.

Stiliserad som den är, är den ändå mindre missvisande när det gäller förekommande språkbruk än den som ligger i den normativa konsensusen.

Det är förvisso så, som Horace Engdahl framhöll på Bok- och biblioteksmässan, att den som, särskilt i mer offentliga sammanhang, språkar i enlighet med den senare bilden drar öron och blickar till sitt språkbruk. Det är nödvändigt att veta, men jag tycker också att det kunde gagna svenska språkbrukare att få veta att det finns ett val. De råd som ges i språkläran kan ges ändå, med samma motivering. Det väsentliga är att

standardsvenskan avmystifieras och tas för vad den är: en valmöjlighet för medvetna språkbrukare i speciella sammanhang.

Det vore dock djupt orättvist att kritisera Hultman för att inte problematisera den normering som finns i språkläran. Då hade han behövt skriva en annan bok, med en annan uppdragsgivare. Problematiseringen måste göras någon annanstans. Därav det ovanstående.

Som jag redan skrivit, så har jag inga större meningsskiljaktigheter med Hultman när det gäller de konkreta detaljerna i hans beskrivning av svenskan. De är i allmänhet väl sammanfattade och gott beskrivna. Det mesta av det gnöl jag noterat har jag redovisat ovan.

Vad jag har diskuterat är olika helhetsbilder av svenskan som språk. Där finner jag bilderna av ljudsystemet och ordklasssystemet alldeles utmärkta men jag saknar ett motsvarande örnperspektiv på ordföljd, frasstruktur och satsstruktur. Normeringen tycker jag behöver problematiseras, även om inte språkläran är rätt forum för det.

Och, som jag antydde i början av denna recension: den som är intresserad av det svenska språket och inte unnar sig att läsa Hultmans språklära måste vara flagellant.

Litteratur

Althoff, Johan 1996: *Det mesta är osagt*. Stockholm: Alfabeta

Anward, Jan 1999: Inlägg. I: *Synpunkter på en svensk grammatik. Inlägg vid Svenska Akademiens grammatiksymposium 4-5 mars 1985*. Stockholm: Norstedts. 26-29.

Anward, Jan 2002: Det kommer att blir spännande. *Östgöta Correspondenten* 28/12 2002.

<http://www.corren.se/archive/2002/12/28/gyajh6h3ztfqle7.xml?category=1mr86087x2df21u>

Brodda, Benny 1989: *Något om de svenska ordens fonotax och morfotax*. PILUS 38. Stockholm.

Collinder, Björn 1968: *Svensk ordhjälp för skolorna och den skrivande allmänheten*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Grünbaum, Catharina 1998: Ett latt och stupitt svin. *Dagens Nyheter* 5/9 1998.

Kvist, Ulrika 1995: On semantic markedness and Swedish inflectional suffixes. I: *Papers from the XVth Scandinavian Conference of Linguistics*. Oslo. 269-276.

Lindström, Jan K. 2001: Från satsschema till turschema? Förfältet i fokus. *Språk och stil* 1. 25-80.

Milner, Jean-Claude 1978: *L'amour de la langue*. Paris: Seuil.

Robins. R. H. 1990: *A short history of linguistics*. London: Longman.

SAG = *Svenska Akademiens Grammatik* [Av] Ulf Teleman, Staffan Hellberg & Erik Andersson. Stockholm 1999.

Segerdahl, Pär 1998: *Språketeorier och språkspel : fem moderna språketeorier ur en Wittgensteininspirerad synvinkel*. Lund: Studentlitteratur.

Teleman, Ulf, 1979: Böjningssuffixens form i nusvenskan. *Arkiv för Nordisk Filologi* 84. 163-208.

D

Språkets makt över tanken

I år är det fyrtio år sedan ett urval av den amerikanske lingvisten Benjamin Lee Whorfs skrifter publicerades i en postum utgåva (*Language, Thought and Reality*, utgiven av John B. Carroll, MIT Press 1956) och nästa år är det hundra år sedan han föddes.

Whorf är den mest kända förespråkaren för det som brukar kallas den språkliga relativitetshypotesen eller Sapir-Whorf-hypotesen, efter Whorf och hans lärare, Edward Sapir. Den mest radikala versionen av hypotesen hävdar att varje språk förmedlar en unik bild av världen, som bestämmer vårt sätt att uppfatta och reflektera över vår omvärld. Det är en version som fått utstå mycket hård kritik under de fyrtio år som gått sedan Whorfs bok publicerades. Ändå fortsätter den språkliga relativitetshypotesen att fascinera. I somras var jag exempelvis på en stor internationell pragmatikkonferens i Mexico City och där ägnades en lång sektion åt frågan om hur japanskan styr japaners tänkande. Minst ett halvt dussin unga japanska forskare försökte övertyga oss om att de inte tänkte som vi andra.

Vad har då den språkliga relativitetshypotesen för status idag, efter fyrtio år av kontinuerlig och stundtals ganska våldsamt debatt? I några artiklar framöver på den här sidan skall jag belysa den frågan.

När vi hyrde ett torp i södra Östergötland i slutet av åttiotalet följde det med ett ganska ansevärt trädgårdsland, som uppenbarligen legat i träda ett par år, för det enda som växte där var en skog av tistlar. Som alternativ till att slå tistlarna och gräva upp landet, vilket var vad vi till sist gjorde, lekte jag med tanken att sätta upp en skylt, väl synlig från vägen, där det skulle stå:

BETRÄD EJ TISTELODLINGEN!

Jag vet inte om tricket skulle ha fungerat. Ortsbefolkningen visste förstås att ingen vettig människa odlade tistlar, men vi var ju stockholmare och det vet ju ingen vad sådana kan hitta på. Istället för att förfasa sig över det vanvårdade trädgårdslandet kunde de kanske ha fått något annat att prata om: egendomligt folk som odlar sådant som andra bara vill bli av med.

Det är sådana här exempel som brukar användas för att påvisa språkets makt över tanken. Hur vi beskriver något - som trädgårdsland eller som tistelodling - i fall där det finns flera möjliga beskrivningar, bestämmer hur vi ser på det och hur vi handskas med det.

En mängd studier av hur bias och förhandsinställning påverkar perceptionen berättar samma historia. Den dubbeltydiga figur som Wittgenstein kallar ankhare (i *Filosofiska undersökningar* IIxi) och som ibland ser ut som en anka och ibland som en hare, är svår att se som något annat än en anka, om det har varit tal om ankor - och lika svår att se som något annat än en hare, om det har varit tal om harar.

Däriifrån är det inte långt till den språkliga relativitetshypotesen. Idén är följande: Om två språk ger olika beskrivningar av något, så kommer det ena språkets brukare att betrakta och handskas med detta på ett helt annat sätt än brukarna av det andra språket.

Vad innebär det då att olika språk ger olika beskrivningar av något? Att det är fråga om olika ord på de olika språken har inte med saken att göra. Jordgubbe heter Erdbeere på tyska, fraise på franska och strawberry på engelska, men det innebär inte i sig olika perspektiv på bären.

Olika beskrivningar är mera en fråga om vilka företeelser som de olika språken grupperar ihop, genom att använda samma ord för dem. Tanken är att företeelser som faller under samma ord betraktas och behandlas lika. Om ett språk grupperar ihop A och B, å ena sidan, och C, å andra sidan, medan ett annat språk grupperar ihop A, å ena sidan, och B och C, å andra sidan, så innebär då det att de som talar det första språket betraktar och behandlar A som ett slags B, medan de som talar det andra språket inte har någon anledning att se någon likhet mellan A och B.

Svenskan har ett speciellt ord för smultron, men i de andra språken är smultron ett slags jordgubbar, vilda jordgubbar eller skogsjordgubbar. Den språkliga relativitetshypotesen förutsäger då att folk som pratar engelska, franska eller tyska skulle ha större benägenhet än svenskar att betrakta och behandla smultron som en slags jordgubbar.

Stämmer den förutsägelsen? Ingen vet, men det är en fullständigt undersökbar fråga. Problemet är bara hur vi skall tolka resultatet av en sådan undersökning. Om vi inte hittar några skillnader eller om skillnaderna visar sig dra åt fel håll, så att det är svenskar som betraktar och behandlar jordgubbar och smultron mest lika, så är det förstas ett avbräck för relativitetshypotesen. Men även om vi hittar skillnader och det i rätt riktning, så är det inte uppenbart att de måste tolkas så som relativitetshypotesen föreslår. Det behöver ju inte vara den språkliga skillnaden som är den orsakande faktorn i sammanhanget. Den språkliga skillnaden kan ju lika väl sägas vara ett av många uttryck för en djupare liggande kulturell skillnad.

Det är ju också vad den traditionella västerländska teorin om förhållandet mellan språk och tanke säger: Språkliga yttranden uttrycker tankar som är oberoende av det språkliga höljet.

Också intuitivt verkar detta riktigt. Även taffliga samtal och texter kan visa sig vara bra tänkta och en del prunkande retoriska praktstycken avslöjar sig vid lite eftertanke vara helt hjärndöda alster. Att vi skulle tänka precis så illa som vi uttrycker oss är både mer kontraintuitivt och mera deprimerande.

Ändå fortsätter den språkliga relativitetshypotesen att ha en stark dragningskraft? Men är dess anspråk berättigade? Och om de inte är det, varför är hypotesen så suggestiv? Fortsättning följer.

Om smultron (1)

Sommaren är slut för den här gången. Vi kan inte längre plocka smultron, trä dem på ett strå och sedan långsamt och njutningsfullt äta dem. Så här års kan vi bara tänka på dem och prata om dem.

Som jag påminde om i min förra artikel, pratar svensktalande om smultron på ett särskilt sätt. Till skillnad från engelsktalande, fransktalande och tysktalande, så beskriver inte svensktalande smultron som ett slags jordgubbar. Innebär det att vi också tänker på smultron på ett annorlunda sätt? Och är det i så fall den språkliga skillnaden som är ansvarig för vårt särskilda sätt att betrakta och behandla smultron?

Låt oss börja med att reda ut vad smultron är för slags ord. I svenskan finns det två slags ord för bär: de som slutar på -bär och de som slutar på -on. Ett utmärkt hjälpmedel för att ta reda på vilka ord av de båda slagen som finns i svenskan är Svensk Baklängesordbok (Esselte Studium 1981), som innehåller alla orden i Svenska Akademiens Ordlista (SAOL) och Nusvensk Frekvensordbok (NFO), i baklänges alfabetisk ordning.

Om vi slår upp räb i baklängesordboken hittar vi alla svenska ord (i SAOL och NFO) som slutar på -bär. Nämligen:

hyllebär, muldebär, häggbär, kikbär, kråkbär, fågelbär, stickelbär, mistelbär, oxelbär, kornellbär, trollbär, mullbär, ormbär, tranbär, enbär, vinbär, rönnbär, olvonbär, björnbär, slånbar, klarbär, fläderbär, lagerbär, åkerbär, ekorrbär, skogsbär, berberisbär, källarhalsbär, hönsbär, körsbär, surkörsbär, sötkörsbär, krusbär, syltbär, tibastbär, oxbär, blåbär, måbär och snöbär.

Betraktar vi listan noggrant kan vi se att det finns tre sorters ord som slutar på -bär. Dels har vi bärnamn där bären har uppkallats efter den växt de växer på:

häggbär, mistelbär, oxelbär, kornellbär, enbär, rönnbär, olvonbär, slånbar, fläderbär, lagerbär, berberisbär, tibastbär

dels har vi självständiga namn på bär, antingen med ett djurnamn (eller ett namn på en icke-mänsklig varelse, som troll) som förled:

kråkbär, trollbär, fågelbär, ormbär, tranbär, björnbär, hönsbär, oxbär

eller med en förled som betecknar bärets egenskaper, växtställe eller användning:

muldebär (= hjortron), kikbär, stickelbär (= krusbär), mullbär, vinbär, klarbär, åkerbär, skogsbär, körsbär, krusbär, syltbär, blåbär, måbär, snöbär

I de två senare fallen är det växterna som har namn efter bären. Ofta används samma namn för bär och växt (man kan plantera krusbär, men knappast enbär). Vill man vara tydlig får man lägga till ris, buske eller träd.

De självständiga namnen är heller inte alltid namn på botaniska arter: varken syltbär eller skogsbär återfinns i någon flora; kikbär är inte ens bär, utan gallbildningar på enbuskar.

Och viktigast: Det är framför allt de självständiga namnens bärare som är ätbara. Visserligen kan man använda enbär, häggbär, rönnbär och slånbar i matlagning, men det är knappast någonting man plockar och stoppar i munnen, som man gör med björnbär, körsbär, vinbär och krusbär.

Bären med djurnamn som förled i sina namn är dock mindre goda än de bär som har andra förleder i sina namn. Ormbär och trollbär är rentav giftiga, i likhet med tibastbär och olvonbär.

Vad vi kan urskilja här är ett mera omfattande språkligt mönster av ett slag som Whorf var en mästare på att påvisa. Olika slag av X i sammansättningar av typen X-bär uttrycker olika relationer till de bär som åsyftas. Om vi har att göra med en växt med bär, så kan vi antingen fokusera bären eller också fokusera växten. Fokuseras växten, så uppkallas bären efter växten och vi får ord av typen häggbär. Fokuseras bären, får bären ett självständigt namn, som också används för hela växten, av typen björnbär eller krusbär. Men X i de självständiga namnen bär också på en kontrast. Bär som inte riktigt tillhör den mänskliga sfären får namn efter andra varelser - och det är ju suggestivt att giftiga bär förknippas med farliga varelser som ormar och troll - medan bär som har en mer omedelbar praktisk betydelse har förleder som knyter an till denna praktik.

En samtida energisk försvarare av den språkliga relativitetshypotesen som John Lucy (*Linguistic Diversity and Thought*, Cambridge University Press, 1992) menar att kärnan i Whorfs teori om förhållandet mellan språk och tänkande handlar just om sådana här omfattande, halvt dolda språkliga mönster. En omläsning av Whorf jävar inte den poängen. Men det är just på den här punkten som Whorf blir verkligt problematisk.

Det problematiska är dock inte existensen av språkliga mönster av det här slaget. Tvärtom är påvisandet av sådana mönster en av Whorfs bestående insatser. Vad som är kontroversiellt är den roll som han anser att de spelar i det mänskliga vardagslivet. Tillspetsat uttryckt verkar Whorf anse att språket kommer före praktiken, att vi som språkbrukare, i och med att vi lär oss ett antal bärnamn, också lär oss det språkliga mönster som organiserar dem, och därmed dessutom tillägnar oss de relationer till bären som ligger till grund för det språkliga mönstret.

Jag skall återvända till det här resonemanget så fort jag har vecklat ut hela det svenska bärnamns-mönstret.

Om smultron (2)

I svenskan finns det, som sagt, två slags ord för bär: de som slutar på -bär och de som slutar på -on. Smultron är alltså ett bärnamn på -on. Vilka andra sådana ord finns det?

Om vi slår upp no i Svensk Baklängesordbok (Esselte Studium 1981), hittar vi alla svenska ord (i SAOL och NFO) som slutar på -on. De är ganska många, särskilt de som slutar på -ion. De flesta har dock inte med saken att göra. De ord vi letar efter är neutrala (ett smultron, smultron-et) och har samma form i singularis (ett smultron) och pluralis (flera smultron). Dessutom är -on obetonat och uttalas med kort å, till skillnad från exempelvis -on i citron och melon som är betonat och uttalas med långt o. Orden skall också ha grav accent, vilket utesluter ord som kolon och plankton. Slutligen skall -on kunna tas som en ändelse, vilket innebär att orden måste vara minst tvåstaviga, något som utesluter ord som don och hjon. Kvar blir då följande ord:

odon, helgon, lingon, lejon, tränjon (= tranbär), träjon, fikon, krikon, vikon (=åkerbär), sviskon, syskon, hallon, ollon, mjölon, plommon, nypon, smultron, hjortron, tistron (= svarta vinbär), ostron, päron, kröson (= lingon), olvon

Helgon, lejon och syskon faller förstås ur ramen, men de andra orden bildar en ganska väl avgränsad grupp. Som två av studenterna på min kurs om språk och tänkande, Ludmila Pöppel och Jenny Öquist, kom fram till, så betecknar on-orden idel ätliga och nyttiga saker. Ätliga bär:

lingon, tränjon (= tranbär), vikon (=åkerbär), hallon, mjölon, nypon, smultron, hjortron, tistron (= svarta vinbär), kröson (= lingon);

ätliga frukter:

fikon, krikon, sviskon, plommon, päron

och ollon, viktiga som stapelvara för svin.

Ostron är förstås en läckerhet, en (ursäkta!) havets frukt, och odon, olvon och träjon (som är en slags ormbunke) är medicinalväxter. Däremot är olvonbär giftiga och odon har inte ansetts vara nyttiga i stora mängder (galenbär). Men namnen olvon och odon syftar i första hand på växterna, inte på bären.

On-orden går således på skrå över flera betydelsesdomäner: växter, bär och frukter. När det gäller bär fungerar de på samma sätt som självständiga bär-ord: växterna har namn efter bären, inte tvärtom. Lika väl som vi kan plantera krusbär kan vi plantera hallon. On-ord överlappar också med några av de självständiga bär-orden: tränjon (= tranbär), vikon (=åkerbär) och tistron (= svarta vinbär). Ett undantag är ollon. I det fallet har både frukten och växterna (bok, ek) självständiga namn.

När det gäller frukter har vi samma mönster. Växter som bär ätliga frukter har normalt samma namn som frukterna själva. Förutom päron och

plommon gäller det också vanliga frukter som ananas, apelsin, aprikos, avocado, citron, mango, melon och äpple (för att bara nämna de frukter jag hittade i registret till sjuttonde upplagan av Vår kokbok). Men till skillnad från de självständiga bärnamnen har de självständiga fruktnamnen ingen enhetlig form. De kan heta lite vad som helst. Språkligt sett är därför jordgubbar frukter snarare än bär i svenskan.

Bärnamnen ingår alltså i ett mera omfattande språkligt mönster som rör namn på växter och de bär eller frukter som växer på dem. Mönstret innebär att antingen växten eller bäret / frukten fokuseras. Om växten fokuseras har bäret / frukten namn efter växten (häggbär, sjönötsfrukt). Om bäret / frukten fokuseras har växten namn efter bäret / frukten (blåbär eller blåbärsris, päron eller päronträd). I något enstaka fall fokuseras både växt och bär / frukt, som i fallet med ek och ollon. En del av de fokuserade växterna, bären och frukterna har namn på -on. Övriga fokuserade bär har namn på -bär. Övriga fokuserade frukter och växter kan heta i stort sett vad som helst.

Det är ju inte svårt att förstå hur ett sådant här mönster har kunnat uppstå. I verksamheter som bärplockning, fruktplockning, syltande, satfande och annat som vi gör med bär och frukter, så är det bären och frukterna som vi är intresserade av, och som får namn. De växter som bären och frukterna växer på är inte intressanta i sig och det finns ingen anledning att ge dem egna namn, till skillnad från andra växter, som spelar en roll i beredning av mat eller läkemedel (och vars eventuella bär eller frukter är av mindre intresse och därför inte får egna namn). Över tiden avlagrar sig på det här sättet en befolknings kulturella praktiker i deras språk och kan upptäckas genom en analys av det slag som jag gjort här.

Men som vi minns verkar Whorf driva en mycket starkare tes: att de kulturella praktikerna fortlever och förmedlas till nya generationer främst genom de språkliga mönstren. I och med att vi lär oss ett antal bärnamn, lär vi oss också det språkliga mönster som organiserar dem, och därigenom tillägnar vi oss de relationer till bären som ligger till grund för det språkliga mönstret.

Det är en förbluffande orimlig ståndpunkt. Det finns ju inget sätt att översätta ett språkligt mönster till en praktik. Kontrasten mellan hägg, häggbär, å ena sidan, och blåbär, blåbär(sris), å andra sidan, har ingen tolkning i sig, eftersom den rent språkliga distinktionen inte har några praktiska konsekvenser. Kopplingen mellan en viss form av praktik och en del av ett språkligt mönster kan bara ske inom den praktikens ram. Det är först bärplockningen, syltandet och saftandet som gör distinktionen mellan häggbär och blåbär synlig.

Vi lär oss inte heller ord som blåbär och häggbär som delar av ett språkligt mönster. Det språkliga mönstret (åter)uppstår först när en språklig kontrast ett antal gånger kopplats till en praktisk kontrast. Om vi plockar blåbär, sätter blåbärsris i vatten, lukar på häggen när den slår ut, men struntar i häggens bär, så har vi grunden till en språklig distinktion mellan namn på användbara och namn på oanvändbara bär.

Med andra ord: praktiken går hand i hand med ordinlärningen och båda kommer före de språkliga mönstren. Hur kunde då Whorf hävda motsatsen - och hur var det nu med jordgubbar och smultron? Fortsättning följer.

Det verkliga förhållandet mellan språk och värld

“Vem är det egentligen som har hittat på från början, vad orden ska betyda“ undrar Tommy i Pippi Långstrump.

Det klassiska svaret är förstås Adam. I Första Mosebok 2: 19-20 läser vi (i 1917 års översättning):

“19. Och HERREN Gud danade av jord alla markens djur och alla himlens fåglar, och förde dem fram till mannen för att se huru denne skulle kalla dem; ty såsom mannen kallade var levande varelse, så skulle den heta.

20. Och mannen gav namn åt alla boskapsdjur, åt fåglarna under himmelen och åt alla markens djur. Men för Adam fann han icke någon hjälp, sådan som honom hövdes.“

Pippi (i kapitlet 'Pippi hittar en spunk') har dock en annan åsikt:

“Antagligen en hopper gamla professorer, sa Pippi. Och nog får man väl säga att folk är konstiga! Tänk vilka ord dom hittar på! 'Balja' och 'träplugg' och 'snöre' och sånt där som ingen människa kan begripa var dom får det ifrån.“

Och som det naturbarn hon är, så vänder hon på den adamtiska kuttingen. Hon väntar inte på att pappa ska leda fram det som ska benämnas. Pippi hittar först på ett ord och går sedan ut i världen för att hitta en referent till det. Och pappa har ingenting med saken att göra. han är ju inte ens där.

“Men 'spunk', som verkligen är ett bra ord, det låter dom helt enkelt bli att hitta på. Vilken tur att jag kom på det! jag ska nog ta reda på vad det betyder också.“

Ingen av de här berättelserna skulle platsa i en handbok i språkfilosofi. Där står i stället pojken Quine i det höga gräset och ser en hare skutta förbi, samtidigt som en inföding i närheten utstöter 'gawagai'. Men om det betyder hare eller öron eller kanske en halv hare på en ganska stor äng kan den lille pojken inte bli klok på. Kanske har infödingen bara ont i magen?

Det gemensamma för de här berättelserna är att de drar en rågång genom tillvaron. På ena sidan har vi språket, på den andra sidan har vi världen. Språkinläring och språkskapande går ut på att spänna trådar mellan ord och saker, tvärs över rågången, så att ett ord följer med när vi tar i en sak och en sak följer med när vi tar i ett ord.

Var kommer den här föreställningen om förhållandet mellan språket och världen ifrån? Den verkar helt enkelt vara en projektion av den vuxne språkbrukarens erfarenhet. Hur skulle det vara att inte ha något språk? Det måste vara som när vi inte vet vad något heter, eller som när vi hör ett ord som vi inte vet vad det betyder.

Berättelsen om Adam bygger på erfarenheten av att inte veta vad en sak heter, men får sin poäng av att det är den första människan i världen som

inte vet vad saker och ting heter. När vi ser en sak som vi inte vet vad den heter, så frågar vi förstås vad den heter. Det kan vi ju inte göra innan vi har lärt oss språket. Så då vi får lyssna på hur andra pratar om saken. Men om det nu inte finns några andra, om jag är den första människan i världen, då måste jag själv hitta på ett namn.

Berättelserna om Pippi och Quine visar oss hur det är att inte veta vad ett ord betyder. Naturligtvis brukar vi fråga också i det läget. Men om vi inte kan språket, så måste vi försöka gissa vad infödingarna menar. Och om det är ett ord som ingen annan har hört heller, vad gör vi då? Går ut och letar efter en passande sak, förstås!

Ord utan saker, saker utan ord är det stoff som berättelser om språkets ursprung, hos släktet eller hos det lilla barnet, vävs av. Det är närmaste vi i vår fantasi kan komma ett språklöst tillstånd.

Men i verkligheten går inte språkinläring till så här. I verkligheten tar mamma och pappa lilla Pippi och lille Adam i handen och går ut i blåbärsskogen. Där får de lära sig att hitta och känna igen blåbär, vad man gör med dem och vad de heter, i en enda integrerad verksamhet.

Att verksamheten är den grundläggande mänskliga kunskapsformen är en insikt som förenar så olika tänkare som Heidegger, Vygotskij och Wittgenstein. I en verksamhet framträder världen på ett särskilt sätt: den består av de personer (partners och motståndare), handlingar, föremål, redskap och mål som ingår i verksamheten, som, med Heideggers ord, är tillhands i verksamheten. I blåbärsskogen består världen av mamma och pappa, andra bärplockare, strövandret, plockandet, blåbären, korgarna och målet att fylla korgarna med blåbär. Resten av tillvaron är bara omgivning - förhanden, men inte tillhands, med Heideggers terminologi.

Vad man kallar något är därför i grunden en praktisk fråga. Ord myntas och lärs in för vara tillhands i verksamheter där det de betecknar också är tillhands. Ordet blåbär förbinds inte med själva blåbären genom en tråd som spänns över en metafysisk rågång. Blåbären och deras namn hänger redan ihop när man invigs i bärplockningens mysterier. Den värld som verksamheten avtäckes är redan en benämnd värld, där ord finns tillhands i lika hög grad som personer, handlingar, föremål, redskap och mål.

Den förbindelse mellan språk och världsbild som Whorf sökte går därför inte att hitta som någon sorts allmän relation mellan språk och kultur. Förbindelsen skapas istället i konkreta verksamheter, kulturella praktiker. En verksamhet avtäckes världen på ett särskilt sätt, ger en speciell bild av världen. Samtidigt tillhandahåller den ett språkbruk som tar den bilden av världen för given.

Därför kan ett och samma språk, som svenska, rymma en mängd olika världsbilder. Om vi har flera olika verksamheter som riktar sig mot samma del av tillvaron, så framträder en särskild värld och ett särskilt språkbruk som tar den världen för given i var och en av dessa verksamheter.

Jämför bara vardagsspråkets begrepp bär och frukt med de botaniska begreppen bär och frukt. I den botaniska världen är bär och frukt inte kategorier på samma nivå. Frukt är den överordnade kategorin och bär är bara en särskild slags frukt, en mångfröig frukt som faller av och inte

öppnar sig och som har en köttig eller saftig fruktvägg. I den botaniska meningen är inte bara lingon, utan också gurkor, meloner och apelsiner, bär; och varken hallon eller körsbär är bär: hallon är fruktförband och körsbär är stenfrukter.

Den botaniska världen är överhuvudtaget en förvirrande värld, där någon Orwellsk Storebror verkar ha varit i farten. Det är en värld där meloner, men inte hallon, är bär, där slånbär, men inte äpplen, är frukter och där björkfrön, men inte valnötter, är nötter. Och ett smultron, den här artikelseriens totembär, är förstas heller inget bär. Det är en skenfrukt med ett fruktförband av nötter på.

Hemligheten är förstas att botaniken klassificerar växter efter hur de fortplantar sig, medan vardagslivet klassificerar växter efter vad man kan göra med dem.

När vi vill se hur ett språk förhåller sig till världen måste vi därför alltid införa en tredje, förmedlande faktor, en språkbrukare, i en viss verksamhet, med ett visst perspektiv på världen. Det är först genom den förmedlingen som språket träder i kontakt med världen.

Sanningen om smultron

Som jag har visat i två tidigare artiklar finns det två slags bärnamn i svenskan: de som slutar på -bär och de som slutar som -on. De allra flesta bär-namn betecknar vad vi i dagligt tal skulle kalla bär, men det gäller inte för on-namnen. De betecknar snarare ätliga och nyttiga bär, frukter och växter.

Därför finns det heller ingen skarp gräns mellan on-bär och bär-bär. De ätliga och nyttiga bär som har on-namn skiljer sig inte nämnvärt från ätliga och nyttiga bär med bär-namn. Många bär med bär-namn har också alternativa, men mindre använda, on-namn: tranjon för tranbär, vikon för åkerbär och tistron för svarta vinbär.

On-ordens historia är höljd i dunkel, men det mesta tyder på att -on helt enkelt är en gammal pluraländelse, samma som finns i ög-on och ör-on. Detta är helt klart när det gäller orden ostron, plommon och päron. De lånades faktiskt in i svenskan som ostra, plomma och pära och fick sina moderna former genom att pluralisformerna ostron, plommon och päron så småningom spred sig till singularis och slog ut de ursprungliga formerna ostra, plomma och pära där.

Anledningen är inte så svår att förstå. Det är helt enkelt vanligast för neutrala substantiv att ha samma form i singularis och pluralis - jämför ett bord, flera bord och ett hjon, flera hjon.

På liknande sätt kan gamla bärnamn som hallbär, hjorterbär, lingbär (ljungbär) och smulterbär ha haft alternativa on-former i pluralis - kanske för att beteckna en stor mängd (plockade) bär - som sedan har spridit sig till singularis och slagit ut de gamla bär-namnen. Fast det är bara en kvalificerad gissning.

Smultron är därför ett typiskt svenskt bär (utnär den botaniska världen). Eftersom de gamla smulterbären var både ätliga och nyttiga - i folkmedicinen användes de mot gikt - fick de också ett on-namn, som sedan trängde ut det gamla bär-namnet. Men inte överallt: i en del dialekter heter smultron fortfarande jordbär.

Jordgubbar däremot är en nykomling i historien, en framodlad hybrid av olika smultronarter som uppkom i Frankrike i slutet av 1700-talet. I Frankrike, England och Tyskland övertog denna odlade varietet det namn som de vilda bären hade haft och de vilda bären fick nöja sig med att kallas vilda jordgubbar eller skogsjordgubbar.

Det är ingen ovanlig process. I Sverige är det den odlade varieteterna av hallon som har övertagit namnet hallon, medan de vilda varieteterna blivit vildhallon och skogshallon. I Botswana, har Tore Janson berättat, kallades hästar, när de anlände dit, för zebror. För att skilja dem från 'riktiga' zebror fick så småningom zebror namnet fältzebror. Det tama djuret hade övertagit det vilda djurets namn.

I Sverige fick de vilda varieteterna, smultronen, behålla sitt namn. Den odlade varieteterna fick ett nytt namn, som är modellerat på det dialektala

jordbär och det tyska Erdbeere, men som upprätthåller distinktionen både gentemot jordbär och mot smultron, nämligen jordgubbe, där efterleden gubbe används i (den förmodligen ursprungliga) betydelsen 'klump'. Språkligt sett är alltså, som jag redan har påpekat, jordgubbar inga bär.

Varför övertog inte jordgubbar namnet smultron i svenskan? Förmodligen för att ordet smultron hör hemma i en kulturell praktik som inte kunde överföras på jordgubbar. Smultron spelar ju en central roll i en av de ritualer som gör oss till kulturella svenskar: En varm och lite dammig sommardag, helst på sommarlovet, springer man iväg till sitt eget speciella smultronställe, äter så mycket smultron man har lust och trär sedan ett grässtrå fullt och tar med sig hem. Därefter kommer man alltid att förstå orden smultron och smultronställe med den erfarenheten som klangbotten.

Det förklarar kanske att det knappast finns några smultronprodukter i ett land där det växer så mycket smultron. Smultron skall nämligen ätas direkt. Och det förklarar definitivt den metaforiska användningen av ordet smultronställe som en beteckning för en plats där man hittar det man helst vill ha.

Vidare är det lätt att förstå hur ställda människor blir som inte har gjort den här erfarenheten när de möter en 'svensk' användning av smultron. En amerikansk bekant berättade att han aldrig hade förstått vad Ingmar Bergmans film 'Smultronstället' hade med smultron att göra. Han associerade den engelska titeln 'Wild strawberries' med frihetslängtan och upproriskhet och tyckte inte alls att det passade in på Bergmans film. Inte förrän jag och ett antal andra svenskar hade översatt titeln ordagrant och välталigt hade förklarat dess kulturella innebörd förstod han vad det hela handlade om.

Ett gammalt namn kan överföras på en ny sak om den nya saken också övertar den gamla sakens roll. Om odlade hallon används i stället för vilda hallon, så kan de odlade bären överta de vilda bärens namn. Men om den nya saken inte kan ersätta den gamla saken, så kan den inte heller överta den gamla sakens namn.

Att svenskar betraktar och behandlar smultron på ett särskilt sätt beror således inte på att svenskan har ett särskilt namn för dessa bär. Snarare har bären behållit sitt gamla namn just för att vi av hävd betraktar och behandlar dem på ett särskilt sätt. Men det särskilda namnet bidrar också till att avgränsa och bibehålla det här sättet att betrakta och behandla smultron.

I förhållandet mellan språk och tänkande tränger sig således oundvikligen det praktiska livet in. Frågan om hur ett språkligt mönster påverkar tänkandet måste därför ställas som en fråga om hur tänkandet ser ut i de verksamheter där mönstret är inbäddat.

E

Möte på en bokkyrkogård

Vad gör man när man redan bestämt sig för att man föredrar öronlappsfatöljen Brunte med klädseln Meskalin i diskret rostrött framför öronlappsfatöljen Pälle i läder, men ens hjärtas dam, eller riddare, verkar ha minst en halvtimme kvar av sin beslutsprocess? Varför inte slå sig ned i Brunte och läsa en bok? I de stora möbelvaruhusens bokhyllor står det inte bokattrapper, utan riktiga böcker - visserligen ofta restlager från längesedan nedlagda serier, men ändå. Titta bara, sidor och allt!

Själv brukar jag numera vid besök på möbelvaruhus rätt snabbt tappa intresset för möblerna och istället börja syna innehållet i bokhyllorna, till min frus lätta förlägenhet. Vad man hittar där lämpar sig för en vanitasmeditation i minst lika hög grad som Yoricks skalle. Här hittar man de döda och bortglömda debatterna, minnena som ingen minns, ståndpunkterna som ingen längre förstår, experimenten som aldrig ledde någonvart - allt det som inte fick plats i Göran Häggs lysande litteraturhistoria.

I våras hittade jag, i ett möbelvaruhus som får förbli anonymt, *Där spårar jag livets växt*, Kai Henmarks dikter i urval, med förord av Karl Sundén (Rabén & Sjögren 1982). Jag vet inte riktigt varför Kai Henmark hamnade utanför litteraturhistorien, men jag kan gissa. En ledtråd kan man hitta i Nina Burtons *Den hundra poeten* (FIB:s Lyrikklubb 1988). Precis i början av 60-talet försökte Henmark introducera vad han och andra ville skulle bli det nya decenniets litteratur: någon slags anti-formalistisk engagemangslitteratur, kanske i Lars Ahlins efterföljd. Men det var inte sådan litteratur som blev marknadsledande på den litterära marknaden i början av 60-talet. Det var istället neo-dadaism och nyenkelhet. Henmark blev ingen banérförare - och heller ingen representant för någon gångbar litterär riktning. I Lars Gustafsson och Torkel Rasmussons bokslut över det lyriska 60-talet: *Dikterna från 60-talet* (Bonniers 1970) finns han inte med.

Inte heller besatte han någon av de andra odödliggörande rollerna i den samtida litterära offentligheten: ledande medlöpande kritiker eller - på den motsatta sidan - (vulgär) bästsäljare, förstockad motståndare eller officiell clown (den som gör den bästa parodin på den mest övervärderade nya litteraturen). Henmark skrev 'svår' litteratur, hans verksamhet som kritiker placerade honom varken i den ena eller den andra kritikerrollen och hans parodi på nyenkla dikter (i *Spott i ditt öga*, 1963):

Till de nygamla

Det är en balja rätt och slätt.
Inte skida eller sköte då? En balja?
En balja helt enkelt.
En balja?
Ja, en balja.

blev aldrig den officiella parodin på nyenkelheten. Det blev istället, i alla fall enligt Burton, Eric G. Olssons *Några vanliga dikter*.

Som Bourdieu påmint om många gånger, så kräver ett auktorativt tilltal, även om det är lågt och jämlikhetssträvande som Henmarks och inbäddat i ett språkbefriande och språkförändrande projekt, en auktorativ talarposition. Annars lyssnar varken samtiden eller eftervärlden.

Kanske spelade det också en roll att Henmark hade den olyckliga vanan att sabotera sitt eget tilltal med ordvitsar.

Jag har en viss sympati för det något forcerade ordvitsande som Henmark verkar ha varit så förtjust i (utnyttjandet av den dubbla betydelsen hos balja i *Till de nygamla* är helt typiskt). Hans böcker är fulla av skruvade ordvitsar. Några, som "språkstakar", är fyndiga, men ändå helt oanvändbara. Det går inte att säga språkstake utan att rama in ordet i en tung källhänvisning som helt förtar effekten av ordet. Andra är mest snåriga, som "i somnarens saliga dagar". (Den senare, en boktitel, är för övrigt så pass snårig att inte ens Nationalencyklopedin fått den rätt i artikeln om Henmark. Där står: I sommarens saliga dagar.)

Men tillhör man en tradition kan ens repliker få en andra chans. En tradition tillhör man förstas om man blir läst och kommenterad. Men man behöver inte ha skrivit något, det finns både skrivna och muntliga traditioner. Inte heller behöver man någonsin ha blivit tagen på allvar. Allt som behövs är att någon sparar ens repliker.

Det är således inte helt omöjligt att en epokgörande upptäckt, utan att den någonsin uppfattats som sådan, ändå kan traderas, exempelvis som ett typiskt fall av dumt prat: Ät mögel om du vill bli av med snuvan, sa Tok-Lisa.

När bokvaruhuset sparar utgallrade böcker för att fylla sina bokhyllor bidrar de till att upprätthålla den litterära traditionen. Därför kan det osannolika ske att Kai Henmarks tilltal: *Hör du mej?*, på sidan 133 i *Där spårar jag livets växt*, kan nå någon som förstrött tittar på bokhyllan Pat och råkar låta blicken falla på böckerna som står i den.

Jodå, jag hör dej - till sist.

(Finanstidningen 31/12 1996)

Leve Agaton Sax!

Som Göran Hägg (Finansstidningen 20/3 1997), finner jag det egendomligt att Nils-Olof Franzéns Agaton Sax-böcker inte hyllas som de minor classics de är. Själv återvänder jag då och då till dem och andra verk från den svenska barnlitteraturens guldålder på femtiotalet, inte bara för att de är roliga att läsa om, utan också för att de ofta gestaltar förhållningssätt till språket som annan skönlitteratur bara diskuterar.

Böckerna om Agaton Sax är förstas skrivna med en medveten snegling på genrens mästare, Åke Holmberg. Det tolfte kapitlet i den första boken om Agaton Sax - *Agaton Sax klipper till* (1955) - öppnar exempelvis med en snygg nedtagning av Holmbergs paradnummer, den självupphävande generaliseringen:

Var och en som har hängt under en bro 46 meter ovan
vattenytan, vet hur oerhört påfrestande på händer och armar
detta är.

(Jämför följande - ur *Ture Sventon i London* (1950):

Var och en som någon gång har färdats fram i tät dimma på en
flygande matta, vet hur förvånad man blir, då man plötsligt
känner en lätt stöt och befinner sig på marken.)

Men Agaton Sax är en helt annan typ än Sventon. Bäst kan väl Sax beskrivas som en Hercule Poirot i svensk småstadstappning: en snabbtänkt, prydlig, behärskad och en smula fåfång redaktör för en landsortstidning, med kriminalfall som hobby.

Agaton Sax har dock en unik och avgörande egenskap, som skiljer honom från alla andra detektiver: en suverän behärskning av tal och språk. Det är genom den förmågan som han klarar sig undan farliga förbrytare och löser sina fall. I *Agaton Sax klipper till* är det Sax idiomatiska behärskning av det komplicerade och nästan utdöda språket graeliska, hans mästerskap i buktaleri och hans förmåga att härma både andra människor och fågelsång som räddar honom undan en internationell falskmyntarlaga och till sist gör det möjligt för honom att leda den skotska polisen till den.

Det märkliga språket graeliska lever upp till sitt namn i flera avseenden. Det är ett pseudo-keltiskt språk, precis som namnligheten med gaeliska antyder. Men graeliska är också det huvudsakliga mediet för svek och aggression i boken. Inte ett enda vänligt sinnat ord yttras på språket. Symptomatiskt nog är bokens första ord på graeliska *ghall*. Den främste experten på språket, den ärevördige professor Julius Mosca (vars namn låter som en kompot på Julius Streicher, redaktör för *Der Stürmer*, och Gaetano Mosca, italiensk elitteoretiker och en av fascismens (ovilliga) lärofäder) visar sig också vara chef för en internationell falskmyntarlaga och en allmänt obehaglig person.

När Sax använder graeliska är det också för att förolämpa och vilseleda falskmyntarna. Samma syften tjänar buktaleriet och härmningen. Sax

undslipper exempelvis falskmyntarna som hotar att kasta av honom av tåget genom att låta en mäktig stämma ryta en saftig förolämpning på graeliska utanför tågupén där han befinner sig med skurkarna.

Agaton Sax må vara liten, fet, skallig, medelålders och hunsad av sin faster Tilda, men genom sin enastående repertoar av främmande röster och språk förmår han övervinna sina egna begränsningar och besegra de skarpaste kriminella hjärnorna i Europa. Språkligt sett är han en fullständig människa, eftersom de främmande språken och rösterna låter honom uttrycka de förträngda sidorna av sin personlighet.

Om en seriös vuxenroman hade förmått gestalta samma tema, så hade den säkert varit föremål för ett antal djuplodande analyser vid det här laget. Vem skriver en avhandling om Agaton Sax som polyfon hjälte?

En snabbkurs i graeliska

Till skillnad från riktiga keltiska språk är inte graeliska särskilt svårt att lära sig. Följande enkla regler täcker ganska väl de tjugosex meningar jag har i min graeliska databas:

En mening består av ett till fyra ord.

En mening är uppbyggd kring någon kombination av gh, ll, n, ch och ddh.

För att öka variationen kan man ersätta gh med g, ll med l eller r, n med nn, ch med c och ddh med dh, dd, d och t.

Ett ord består av en till tre stavelser.

y är ett användbart enstavigt ord.

Exempelvis:

Unddha ghallach y shannoch
Ellan randoch
Carach y llana
Charach llandhollen
Gall hannoghen

En mening på graeliska kan betyda vad som helst som passar i sammanhanget, så länge det är fråga om svek och/eller aggression.

Informationstätheten i graeliskan är i genomsnitt fyra gånger större än i svenskan, dvs. ett ord i graeliskan motsvaras i genomsnitt av fyra ord i den svenska översättningen.

Eftersom orden inte verkar ha några fasta betydelser i gaeliskan gör det inget om man råkar upprepa ett tidigare använt ord då och då. Men självklart bör man sträva efter så stor variation som möjligt.

(Finanstidningen 3/4 1997)

Ringholms gambit

Onsdagen den 29 september 1999 sätter sig Bosse Ringholm ned inför pressen och läser upp ett noga förberett uttalande om resultatet av de samtal han har haft med Inga-Britt Ahlenius. Sedan besvarar han frågor. Oavsett hur frågorna ställs, är svaren är hela tiden ordagranna citat ur uttalandet eller en allmän hänvisning till det ("Det framgår av överenskommelsen"). De församlade reportrarna tror inte sina öron och till sist kan de inte låta bli att skratta högt. Presskonferensen avslutas med att Ringholm går, mitt i en fråga.

Så gick det till när Minister Bosse en förmiddag lyckades placera sig i samma kategori som General Bussig och Baron Bosse - symbol för maktens arrogans.

Vad var det egentligen som hände?

Att Ringholm bar sig taffligt åt är de flesta överens om.

Men vilken var tafflighetens karaktär, vad var det som var så sårande, löjeväckande och adrenalinframkallande i hans beteende?

Kortfattat kan man uttrycka det så att Bosse Ringholm inbjöd till en dialog utan att sedan vilja föra den. Det är en riskabel strategi, om man inte förstår konsekvenserna av vad det är man gör. Det är knappast en överdrift att säga att dialogen är det främsta mediet för den individualitet som vi alla behöver få bekräftad för att kunna leva. Människan är ett dialogiskt djur.

Varje dialog är ett spel med outbyttbarheter, som uttrycker och bekräftar både vår individualitet och vår tillhörighet. Genom ditt unika svar på min unika fråga till dig, så visar du att både jag och du är outbytbara. Om inte min fråga hade ställts, så hade inte ditt svar kunnat formulerats. Om inte jag hade varit just den jag är, just där och just då, och om inte du hade varit den du är, just där och just då, så hade min fråga inte kunnat ställas och ditt svar inte ges. I en dialog får vi vår egenart och vårt värde bekräftade.

Genom att ge samma svar, vilken fråga som än kom, upphävde Ringholm dialogen.

Därmed upphävde han först och främst sin egen individualitet. Han förvandlade sig till en slags maskin. Vem som helst hade kunnat läsa upp hans svar. I Expressen skrev Johan Erséus: "Bosse Ringholm satte sig ned, rynkade pannan och drog upp skruven i ryggen." (30/9 1999, s. 6).

Men det var inte bara sin egen individualitet som Ringholm upphävde, utan också de närvarande reportrarnas. Var och en som tagit miste på en telefonsvarare och en människa vet hur det känns när man upptäcker att rösten i andra ändan inte bryr sig om vad man säger utan bara fortsätter att haspla ur sig sitt medelande. För ett ögonblick känner man sig reducerad till en nullitet, eftersom det i sammanhanget är oväsentligt vem jag är och vad jag säger.

Reportrarnas skratt på presskonferensen var nog inte bara en reaktion på Ringholms löjeväckande uppträdande, utan också, som Freud skulle ha sagt, på att förbjudna tankar som "jag är utbytbar" och "jag är ingen" allt starkare gjorde sig påminda.

Det djupast kränkande i situationen var att ministern hade initiativet och kontrollen. Han hade själv valt att förvandla sig till en maskin, men de närvarande reportrarna hade inget val, de tvingades in i en avhumanisering som de inte kunde ta sig ur. Bakom Ringholms tafflighet framtonade en arrogant makthavare, som offrade de närvarandes individualitet, kunnande och värde för sina egna syften.

Sensmoralen är att man inte ska inbjuda till en dialog, om man inte är beredd att föra den. Vill man inte föra en dialog, kan man exempelvis låta sin pressekreterare läsa upp uttalandet.

Ringholms gambit, där man ger sig in i en dialog, men offerar sin individualitet för att kunna slå ned motståndarnas frågor, är en livsfarlig strategi. Visst vann han, i så måtto att han slapp en diskussion om sitt handlande, men priset för segern var att han förnedrade ett antal rutinerade journalister, vars reportage han är beroende av, och retade upp en befolkning, vars väljarstöd han också är beroende av. Ringholms gambit leder, även om den spelas mindre taffligt, alltid till en pyrrhusseger.

(Finanstidningen 9/10 1999)

F

Att tolka en jannike

Häromveckan dök den ultimata janniken upp på en veckotidnings löpsedel:

LESBISK
TV-KÄNDIS
övertog
JANNIKES
POJKVÄN

På fem rader lyckas denna rubrik kondensera ett helt års sensationsjournalistik.

Men vi kan få ut ännu mera betydelse ur rubriken genom att göra en jakobson på den.

Enligt Roman Jakobson använder sig poesi av en särskild teknik för att skapa betydelse:

"Den poetiska funktionen projicerar ekvivalensprincipen från selektionsaxeln på kombinationsaxeln."

(Roman Jakobson: *Lingvistik och poetik*, i densammes *Poetik och lingvistik*, PAN 1974, s. 150)

Vad Jakobson syftar på med denna klassiska, men ack så kryptiska formulering är följande (medvetna eller omedvetna) teknik: Genom att placera ljudlika ord på parallella ställen i en text visar man att de hänger samman betydelsemässigt på ett nytt sätt.

I den klassiska

Hälsan för halsen - Bronzol

gör ljudlikheten, och andra formella likheter, hälsan och halsen till utbytbara storheter - tack vare Bronzol.

Att jannikerubriken är poetiskt strukturerad är fullständigt klart. Två nominalfraser med strukturen attribut + sammansatt substantiv (*lesbisk tv-kändis* och *Jannikes pojkvän*) förenas av ett finit sammansatt verb (*övertog*), med en genomgående stavelseöppning i den andra stavelsen i de sammansatta orden (*ve* i *tv-kändis*, *ve* i *övertog*, *vä* i *pojkvän*).

Dessutom speglas de båda stavelseöppnande konsonanterna *v* och *t* i verbet i de båda sammansatta substantiven. Den första konsonanten i det första ledet i det sammansatta verbet (*v* i *över*) är också den första konsonanten i det andra ledet i det andra substantivet (*v* i *vän*) och den första konsonanten i det andra ledet i det sammansatta verbet (*t* i *tog*) är också den första konsonanten i det första ledet i det första substantivet (*t* i *tv*).

Därför ska vi uppfatta ljudlikheten mellan *lesbisk* och *Jannikes* (...isk och ...ikes), båda attribut, och ljudlikheten mellan *tv-kändis* och *pojkvän* (...kän... och ...vän), båda substantiviska huvudord, som betydelseskapande. Lesbisk och Jannike hamnar i samma kategori, liksom tv-kändis och

pojkvän. Och den dolda meningen i rubriken, den skröna som säljer, har blivit uppenbar: tv-kändisen tar över pojkvännen och Jannike blir lesbisk.

Not: En jannike är en nyhetsskröna om Jannike. En lyckad veckotidningslöpsedel kombinerar gärna en jannike med en christer och/eller en victoria. En möjlig utvecklingstendens, som jag såg ett exempel på bara häromdagen ("Jannike bräddar Victoria?"), är att också de ensiklda skrönorna kombinerar Jannike, Christer och Victoria. Det hela påminner osökt om min ungdoms skräckfilmer från Hammer Productions: Dracula möter mumien, mumien möter King-Kong, King-Kong möter Frankenstein, osv. Så bli inte förvånad när Christer lämnar Jannike för Victorias skull och Jannike gråter ut hos Efva.

(Finanstidningen 11/6 1997)

‘Pappers eller ”Pappers?’

Pappers, Svenska pappersarbetareförbundet, har varit på tapeten igen. Varje gång jag hör om förbundet på radio eller TV blir jag lika förvånad över uttalet av dess namn: ‘Pappers, med accent ett, dvs. med samma betoning som ‘Peters, och inte ”Pappers, med accent två, samma betoning som ”pappas. De som säger ‘Pappers säger ju inte ‘papper annars utan ”papper. Alltså inte mitt ‘pappers huvudpoäng utan mitt ”pappers huvudpoäng.

Var kommer uttalet av Pappers ifrån? Säkert finns det en förlaga i LO-norrländskan, den pseudo-dialekt som höga LO-funktionärer talar för att verka förtroendeingivande och bibehålla sin folkliga förankring. Men kan det ursprunget ensamt räcka som förklaring till det nästan totala genomslaget för ‘Pappers? Borde det inte också finnas någon annan, vanligare och kraftfullare, förlaga?

Det är instruktivt att jämföra med ‘sambo, ett annat ord som inte betonas som det borde. Det borde betonas som en sammansättning, med accent två. Jämför ”samtal och ”bergsbo.

Vaför gör det inte det då? Gun Widmark diskuterar frågan i sitt bidrag till *Språket lever!*, den festskrift som gavs ut när Margareta Westman, Svenska språknämndens föreståndare, fyllde sextio förra våren (Norstedts 1996) och kommer fram till den enda rimliga förklaringen: *sambo* uttalas precis som *Sambo*, namnet på den lille negerpojken i berättelsen Lille svarte Sambo. Det är förstas för att det blir roligare så, och säkert också för att en del censurerade associationer blir begravda i ordet på det sättet.

Så har ju ordet *sambo* också blivit framgångsrikt och till och med gett upphov till ett helt nytt ordmönster, tvåstaviga ord som slutar på *bo* och har accent ett: *särbo, kvarbo, närbo, mammo, ...*

Och ‘Pappers ? Finns det något ord som ‘Pappers är kalkerat på, och som har gett det LO-norrländska uttalet draghjälp? Min teori är att det gör det och att det ordet är namnet på en berömd massaprodukt, den blöja som alla reklam-TV-tittare älskar att hata: ‘Pampers.

(Finanstidningen 22/1 1998)

Thessaloniki överlämnar skytteln

Dagen före nyårsafton publicerades en annons i svenska tidningar där Thessaloniki tackade för sig som kulturhuvudstad och önskade Stockholm lycka till. Den fråga som osökt inställde sig var vems släkting det var som hade fått i uppdrag att översätta annonsen från grekiska till svenska. Det mesta hade nämligen blivit fel och så stor brist på kompetenta översättare från grekiska till svenska kan det väl ändå inte vara?

Felen var inte så mycket av grammatisk natur. Nej, det som brast var känslan för hur man idiomatiskt uttrycker sig på svenska. Annonsen var full av vändningar som

*sände skenet över hela världen,
gav tillfället till mer än 1,460,000 besökare,
avsmaka alla former av civilisation,
göra ytterligare ett stort steg framåt*

Det finns förstås ingen anledning varför man inte skulle kunna säga så. Det är bara det att svensktalande har vant sig vid att det heter

*spred (sitt?) ljus över hela världen,
gav mer än 1,460,000 besökare tillfälle,
få ett smakprov på alla former av kultur,
ta ytterligare ett stort steg framåt*

Ett språk är inte bara ett förråd av ord och meningsbyggnader. Det är lika mycket en jättelik uppsättning av vändningar och frusna bilder. Det är sådana som gör det vardagliga betydelseslitet drägligt. På köpet skapar de också social samhörighet och hjälper en att skilja agnarna från havren.

Därför får andra uttryck än de hävdvunna en djupare mening än de trådslitna innebörder som de hävdvunna uttrycken bär, allt enligt den pragmatiska principen att större ansträngning än normalt innebär större intentionsdjup än normalt.

I Thessalonikis annons uttrycks sålunda helt andra betydelser än den räcka av klichéer som avsågs. Oftast är de lätt problematiska. Att sprida skenet låter knappast som en berömvärd verksamhet. Och fanns det något kvar av kulturen, när en och en halv miljon besökare hade avsmakat den?

Men på ett ställe har en stråle av nåd fallit på texten och låtit Thessaloniki, helt utan egen förskyllan, tala på ett inspirerat sätt:

*Med denna festliga ceremoni ...
överlämnar Thessaloniki skytteln till Stockholm*

Vilken skyttel? Docent Eva Hedin var snäll och upplyste mig om den troliga förklaringen. *Skyttel* är vad som med en teknisk term kallas en faux ami, falsk vän, alltså. En faux ami är ett ord i ett främmande språk som liknar ett ord i det egna språket, men som förrädiskt nog har en helt annan betydelse.

Engelskans *prick* är ett klassiskt exempel. Och *skyttel* är en falsk vän till nygrekiskans *skitáli* 'pinne, stav'.

Vad översättaren har haft att översätta är säkert *paradhíno ti skitáli* 'överlämna stafettpinnen'. Och det är samma frusna bild på nygrekiska som på svenska, inget upphetsande alls. Men översättaren har förletts av *skitális* falske vän *skyttel* till att skapa ett helt nytt uttryck på svenska, *överlämna skytteln*. Och förbluffande nog bär det uttrycket fram en originell och adekvat bild: vävaren som överlämnar skytteln till den näste som skall fortsätta arbetet med den stora europeiska kulturväven.

(Finanstidningen 11/2 1998)

Det är roligare att vara ©opywrighter

Har en copywriter copyright på varje copy som hon skriver? Om inte, så borde hon kanske byta yrke och bli copywrighter.

Ordet, som dök upp i en artikel om fikonspråket i IT-branschen*, är förstås en sammanblandning, av 'copyright' och 'copywriter'. Men det är en sammanblandning som ser ut som en tanke.

Så är det nästan alltid. När vi blandar ihop två ord uppstår ny och suggestiv betydelse.

Lewis Carroll visste det. Han kallar sammanblandningar portmanteau-ord, ord som man likt en kappsäck kan pressa ned mycket i (teleskopord är den rätt fantasilösa svenska termen). Den berömda nonsensdikten Jabberwocky i sjätte kapitlet i Lewis Carrolls *Through the Looking-Glass*, den som börjar "Twas brillig and the slithy toves / Did gyre and gimble in the wabe:", är gjord av sådana ord. 'Slithy' till exempel består av 'slimy' (slemmig) och 'lithy' (smidig), förklarar Humpty Dumpty.

Freud visste det. Han kallar sammanblandningar förtätningar och spårar censurerade tankar i dem. Det kan man läsa om i *Vardagslivets psykopatologi* eller i första delen av *Orientering i psykoanalys*.

Ett exempel, som Freud hämtade från Meringer och Meyers stora undersökning av felsägningar (1895), är 'Dann aber sind Tatsachen zum Vorschwein genommen'. 'Zum Vorschein' (i dagen), säger Meringer och Meyer, har där blandats med 'Schweinereien' (svinerier). 'Till svines' försöker Nils Haak översätta 'zum Vorschwein' med.

Ofullständig censur, säger Freud. 'Schweinereien' har censurerats och ersatts med 'Tatsachen' (fakta), men ger sig spöklikt tillkänna i 'Vorschwein'. Och så har inte bara fakta kommit i dagen, utan också svinerierna.

Joyce, sammanblandningarnas stormästare, visste det. Sammanblandningar är det stoff som *Finnegans Wake* är vävt av. Ett ord som 'treachers' innehåller minst 'teachers' (lärare), 'preachers' (präster) och 'traitors' (förrädare). Ofta går de också på skrå över språkgränserna, som i 'teargarten', en blandning av engelskans 'tear' (tår) och tyskans 'Tiergarten' (djurpark).

Ändå är inte sammanblandningar rumsrena hos språkvetare och språkvårdare. De är språkfel. Sammanblandning är ingen legitim ordbildningsmetod, som avledning eller sammansättning. Ord ska inte tryckas ihop på det här sättet, de ska följa varandra som pärlor på en tråd.

Men ljuv ny betydelse uppstår när vi glömmer det.

* I DN 26/2 1998. Där intervjuades Alexander Danielsson. Och enligt artikeln är AD alltså ingen vanlig copywriter. AD är copywrighter.

(Finanstidningen 9/5 1998)

Här kommer en Annan

En smärre debatt utbröt på den här sidan om 'Betrachtungen über Sünde, Leid, Hoffnung und den wahren Weg' var den enda bok som Kafka publicerade under sin livstid. Hur det än är med den saken, så är den en mycket läsvärd liten bok.

Boken består av 109 korta betraktelser. Man kan läsa den på en halvtimme. Och den tål att läsas om. Alltid dröjer sig någon betraktelse kvar. Som nummer 46:

Das Wort "sein" bedeutet im Deutschen beides: Dasein und Ihmgehören.

Den svenska översättningen är klart enklare att formulera än det tyska originalet:

Ordet "sein" betyder i tyskan både: vara och hans.

Ville man fånga originalets lätta formuleringsnöd, skulle det väl bli:

Ordet "sein" betyder i tyskan både: tillvaro och honomtillhörighet.

Varför pekar Kafka på en tillfällig formlikhet? För att vädra en misstanke om ett djupare samband, förstås. Men ett formellt sammanfall - homonymi med en teknisk term - brukar inte få oss att se ett betydelsemässigt samband. Ordvitsar till exempel

- Vem är FN-chef?
- Det är ju en Annan!

bygger ju på att 'fel' betydelse ett tag skymmer den 'riktiga' betydelsen och skulle inte fungera om de båda betydelseerna antogs vara samma betydelse.

Det som krävs är ett särskilt sinnestillstånd. Vi behöver sluta tro på tillfälligheter - precis som Strindberg i Inferno och En blå bok, där varje papperslapp på gatan är ett meddelande och där varje flyktig likhet är en del av Skaparens plan.

Då måste det finnas en djupare mening i att tyskan har samma ord för 'vara' och 'hans'. Har man Kafkas förhållande till sin far (som Nils Granberg och Lars Holm skrev om här på sidan i slutet av maj), så är den djupare meningen inte svår att se: Sein ist sein sein - Att vara är att vara hans.

Har man väl fått skärvan i ögat, står sedan sambanden i kö. Här är två smakprov att fundera över:

Ordet "kall" betyder i svenskan både: livsuppgift och kyla.

Ordet "såg" betyder i svenskan både: seende i förfluten tid och kapverktyg.

(Finanstidningen 12/6 1998)

Där skeden är en han

Vad är mer naturligt än att folk som talar främmande språk också tänker på ett främmande sätt? Det finns en lång och inflytelserik tradition inom språkvetenskap, med Benjamin Lee Whorf som det mest kända namnet, som använder ett sådant antagande som ett slags axiom. Låt oss se på ett exempel.

I bantuspråk, den stora språkfamilj i Afrika som exempelvis Swahili tillhör, finns något som lingvister brukar kalla substantivklasser. Varje substantiv tillhör en viss klass, vilket syns på en särskild markör, ett prefix. Antalet substantivklasser brukar vara 10 - 15 stycken och varje klass har sitt eget prefix. Prefixen fungerar också som kongruensmarkörer på adjektiv, räkneord och verb. 'Stor bok' heter *ki-tabu ki-dogo* (ki-bok ki-stor) på Swahili, medan 'stort träd' heter *m-ti m-dogo* (m-träd m-stor).

Det finns regler för vilka substantiv som hör till vilka klasser. Substantiv som betecknar människor och andra levande varelser har sina egna klasser, och substantiv som betecknar föremål med olika form hör till olika klasser. Substantiv som betecknar runda föremål hamnar i en klass, substantiv som betecknar långa föremål hamnar i en klass och så vidare.

Det mest fascinerande är att abstrakta substantiv som dygd och ångest också ofta hamnar i de klasser där vi hittar föremål av en viss form. Dygd kanske hamnar i samma klass som substantiv som betecknar avlånga föremål och ångest i samma klass som substantiv som betecknar runda föremål. Och vad är då naturligare för oss än att häpna över den konkreta och kreativa fantasi som tillåter dessa afrikaner att föreställa sig dygden som ett spjut och ångesten som en sköld?

Frågan är dock vilka som blir mest häpna, vi eller bantutalarna själva. Finns det någon anledning att tro att bantutalare tar sina egna språk så bokstavligt? Är det inte snarare den utomstående betraktaren som projicerar sin konkreta och kreativa fantasi på dem. Låt oss se på ännu ett exempel.

Andra språk har betydligt enklare system av substantivklasser, så kallade genussystem. Ett vanligt genussystem har bara två eller tre substantivklasser. Det finns en eller två klasser dit de flesta substantiv som betecknar levande, eller 'besjälade', varelser hör, och en övrig klass. Har man två klasser för 'besjälade' substantiv, så finns det en klass dit de flesta substantiv som betecknar varelser av honkön hör och en klass dit de flesta substantiv som betecknar varelser av hankön hör. Då får vi ett genussystem med tre klasser: femininum, maskulinum och neutrum.

Folk som talar språk med genussystem har inte mindre konkret och kreativ fantasi än de som talar språk med klasssystem. En föreställningsvärld där skedar (!) är av hankön, gafflar (!) är av honkön och knivar är könlösa (!) väcker lika mycket förundran som en föreställningsvärld där ångesten är rund. Vilket märkligt sexualliv återspeglas inte i sådana bilder?

Förundran blir förstas väsentligt mindre när man får veta att språket i fråga är tyska (*der Löffel, die Gabel, das Messer*). Eftersom vi känner tyskarna, så blir tolkningen av deras genussystem orimlig. Så bokstavliga är de inte, även om knappast något annat folk än ett tysktalande skulle ha kunnat frambringa en Freud. Gafflars kvinnlighet på tyska är precis lika stor som statsråds och fruntimmers könlöshet på svenska (*ett statsråd, ett fruntimmer*).

Exotismen, benägenheten att tillskriva främmande människor och främmande kulturer också främmande egenskaper, vanor och tänkesätt, verkar vara en ofrånkomlig mänsklig impuls. Lévi-Strauss menar, bland annat i *Lodjurets historia*, att den är utslag av ett mentalt behov av att förstärka viktiga oppositioner, som bekant / främmande, genom att koppla dem till andra viktiga oppositioner - som god / ond, dekadent / ursprunglig, förytligad / vis, och så vidare.

Exotismen gör sig dock bäst tillämpad på språk som vi inte kan tala och folk som vi inte känner. Med andras tänkande har den inte så mycket att skaffa, mera med vår egen fantasi. Den är helt enkelt ett osvikligt sätt att skapa ny - och fantasieggande - betydelse.

(Finanstidningen 21/11 1998)

Att tänka men inte göra

Om man har lyssnat på Studio Ett i höst, har man kunnat lägga märke till att folk numera tänker offentligt.

- Vad tänker du om den här situationen?
- Jag tänker att det blir många som får det svårt nu.

Samtidigt är det färre som tycker och tror. Och det är klart färre som upplever.

Jag tror att många kommer att få det svårt nu.
Jag upplever att många får det svårt nu.

har fått något lätt bedagat över sig.

Det är i och för sig inget särskilt märkligt med det. Offentliga debattörer sliter ut både sina ståndpunkter och sina ord och behöver då och då byta ut dem mot sådana med högre hip-faktor. Efter *menar* kom *tycker*, efter *tycker* kom *upplever*, efter *upplever* kommer *tänker*.

Fast varför just *tänker*? Säkert är det engelskans *think* som spökar i det här språkbruket, men det är nog bara én bit i pusslet. Varje epok får också de ord den förtjänar.

Tidigare har presensformen av *tänka* - *tänker* - mest använts med infinitivkomplement, för att uttrycka planer och projekt.

Jag tänker köpa julklappar i morgon efter jobbet.
Vi tänker plantera syrener på landet.

Preteritumformen - *tänkte* - däremot används både med infinitivkomplement och med *att*-satser.

Jag tänkte köpa julklappar tidigt i år.
Jag tänkte att vi kunde börja med en drink.

Det intressanta med *tänkte*-satser är att de normalt beskriver något som (ännu inte) har ägt rum. *Jag tänkte köpa julklappar tidigt i år* beskriver antingen en ännu inte förverkligad plan eller också en plan som jag (som vanligt) inte lyckades förverkliga. *Tänkte att* har ett starkt inslag av något enbart tänkt, något som varken blev sagt eller gjort.

Hon tänkte att de var orättvisa (men hon sa inget).
Han tänkte att man borde flytta från stan (men det gjorde han förstås inte).

Den här betydelsen yansen finns också som en svävning i det nya bruket av *tänker att* och det är den som gör uttrycket så kongenialt med tidsandan. Den politiker som säger

Jag tänker att taxfree-försäljningen skulle avskaffas

har med det varken sagt eller gjort något. Dock har hon/han inte bara uttryckt ett löst tyckande eller en fluffig upplevelse. Istället finns en tydlig antydning om en seriös intellektuell verksamhet. En tid som den nuvarande, där offentlig reflektion alltmer ersätter politisk handling har fått det uttryck den förtjänar.

Om Cartesisus vaknade till liv igen och till sin fasa upptäckte att han fortfarande befann sig i Stockholm, kunde vi se fram mot följande intervju i Studio Ett:

- René Descartes, du är filosof. Jag ville fråga dig:
Hur vet du att du själv inte är en illusion?
- Jag tänker att jag finns.

(Finanstidningen 19/12 1998)

G

Det kommer att blir spännande

Är det bara jag som har lagt märke till det?

En av huvudnyheterna på text-tv den 18 december 1999 var:
Trafikinspektörer ska får överfallslarm.

Självklart är detta inte korrekt svenska. Presensformen *får* får inte användas som en bestämning till *ska*. Infinitiv - *få* - ska det vara. Alltså: trafikinspektörer ska få överfallslarm.

Samtidigt verkar det inte vara en isolerad felskrivning. Sedan dess har jag antecknat ett tjugotal fall, i både tal och i skrift. Och det är ändå bara dem som jag har haft tid att lägga på minnet och skriva ned. Så vad är det fråga om?

Till att börja med kan man misstänka inflytande från engelskan. Engelsktalande har ju för vana att haka på ett *r* på ord som slutar på vokal, särskilt om nästa ord börjar på vokal. The very idea-r of democracy, till exempel. Jag vet flera personer med engelska som modersmål som har överfört den vanan från engelska till svenska. En kollega till mig har till och med systematiskt ersatt vissa svenska infinitiver med presensformer. Det är ju en bekväm lösning för en person med engelska som modersmål. Man slipper en massa ord som slutar på vokal och man kan - som i engelskan - använda samma verbform för presens och för infinitiv.

De personer och texter som jag har observerat är dock annorlunda. De har kvar kontrasten mellan infinitiver och presensformer, men ibland använder de en presensform där man hade väntat sig en infinitiv - och de som jag har hört säga sådant har alla haft svenska som modersmål. De kan helt klart ha blivit påverkade av engelska, men ett lån förutsätter en brist eller åtminstone ett aldrig så litet behov. Så, igen, vad är det fråga om?

Språklig innovation (och dit kan man också lugnt räkna lån) är liksom evolutionen en ohämmat opportunistisk process, som bara i mer högtidliga sammanhang låter sig censureras av vårt språkliga överjag, den store modersmåls läraren, som Peter Harms Larsen har kallat honom. I dagligt tal och skrift tar man vad man har, vad som passar in i systemet och i sammanhanget, och försöker skapa så mycket betydelse som man kan med så lite ansträngning som möjligt.

Dubbla presensformer, som i ... å dom tänker försöker övertyga oss (Anna Lindh i Aktuellt 15/7 1999) passar in i det svenska systemet. I svenskan, särskilt i talspråk, kan infinitiver bytas ut mot en upprepad tidigare form. Dubbelsupinum (*Det har jag aldrig kunnat sagt*), dubbelimperativ (*Våga väg dig!*) och vad Svenska Akademiens Grammatik kallar pseudosamordning (*Han kom ihåg och tog med sig mjöl*) är de vanligaste fallen.

Mödan blir mindre. Istället för att söka i en helt annan meny av verbformer (infinitiverna) kan man fortsätta söka i en meny som man redan har aktiv (presensformerna). I de båda exemplen ovan undviker man också vokalmöten, men det är inget nödvändigt inslag. Det finns också exempel där inget vokalmöte är inblandat: Det kommer att blir svårt.(textning i Sportspegeln, 1/7 2000).

Men skapar de dubbla presensformerna något semantiskt mervärde? Som i de andra fallen med dubbla verbformer, så kunde det finnas en tätare

förbindelse mellan de dubbla presensformerna än mellan en presenform och en infinitiv. Det skulle stämma med att man lika gärna kan stryka *ska* i *Trafikinspektörer ska får överfallslarm. Trafikinspektörer får överfallslarm* hade gått lika bra. Vi behöver dock fler exempel.

Det kommer att blir spännande.

(Östgöta Correspondenten 28/12 2002)

När idéer inte blir verklighet

När jag började arbeta i Linköping, för drygt tre år sedan, hade jag ibland anledning att titta på kartan som sitter i järnvägsstationens väntsal. Bland annonsörerna runt om själva kartbilden fanns också Linköpings kommun, som med berättigad stolthet proklamerade "Linköping i världsklass" och "Här finns spetskompetens". Där fanns också en lista på spetskompetenser. De verkade ganska uppenbara: flygteknologi, medicinsk teknik och så vidare, så jag tänkte inte särskilt mycket på dem, förrän jag en dag råkade lägga märke till en som jag aldrig sett förut: människa-maskiniteration.

Vilken fascinerande idé! Vilken djärv kombination av genteknik och informationsteknologi! Tänk dig att du sitter vid din dator, förlamad av flera samtidiga deadlines. Då trycker du bara på alternativ-kontroll-C, följt av alternativ-kontroll-V. Vips inträffar en människa-maskiniteration. En kopia av din dator dyker upp på ditt skrivbord, med en kopia av dig själv vid tangentbordet. Sedan är det bara att fördela arbetsuppgifterna.

Världsklass, onekligen.

Eller mrs. Malaprop.

Mrs. Malaprop är en av gestalterna i Richard Sheridans förväxlingskomedi *Rivalerna*, från 1775. Hon har gett sitt namn åt en särskild sorts felsägningar, malapropismer, som innebär att man byter ut ett främmande ord mot ett annat, ljudligt men betydelsemässigt olikt, främmande ord. Envis som en allegori på Nilens stränder, för att citera den värda damen direkt.

Iteration kunde ju ha varit en malapropism. Det som avsågs kunde ju ha varit samspel, interaktion, inte upprepning, iteration. Människa-maskininteraktion är ju ett hedervärt utvecklingsområde, om än inte lika spektakulärt och fantasieggande som människa-maskiniteration.

Frågan är olöst - och kommer så att förbli. Något år senare hade spetskompetenserna uppdaterats. Valet mellan interaktion och iteration hade då på ett mycket tydligt sätt inte gjorts. Vad som nu stod var: människa-maskininteraktion, en vacker blandning av de två orden.

I texten på den karta över Linköping som turistbyrån ger ut hade däremot allt samspel mellan människa och maskin upphört. Där var kompetenserna i världsklass fortfarande åtta, men sensorteknik och medicinsk teknologi hade slagits ihop och människa-maskinitera(k)tion hade upplösts i två: den ena var människa och den andra var maskin.

Och när jag nu kom tillbaka till arbetet efter julen var kartan i väntsalen återigen uppdaterad och nu har de sista resterna av människa-maskiniteration försvunnit. Spetskompetenserna är numera bara sex och ingen av dem nämner människa, maskin, iteration eller interaktion.

En heroisk ansträngning att formulera en idé som aldrig blev verklighet har därmed nått sin naturliga slutpunkt.

(Östgöta Correspondenten 18/3 2003)

Finns det liv, finns det hopp

Efter att ha riskerat livet genom att putsa vårt felkonstruerade köksfönster, kopplade jag av med att läsa om det – livet, alltså – i den alldeles nyutkomna *Svenskt språkbruk*, en aptitlig tegelsten på 1433 sidor.

Svenskt språkbruk är en ordbok över konstruktioner och fraser. Det är inte där man får veta vad liv är. Då får man gå till en uppslagsbok. Inte heller får man veta var ordet *liv* kommer från. Att *liv* är en avledning av ett verb som ursprungligen betydde 'bli kvar' och att ordet, som i de flesta germanska språk, betyder både 'tillvaro' och 'kropp' får man gå till en vanlig ordbok, typ Nationalencyklopedins ordbok, för att få reda på. Inte heller står där några bevingade ord eller hädiga citat om livet. "Livet, även om jag dog av det." - den första (och den sista) kartongen i Erik Beckmans *Hertigens kartonger* (från 1966) - får vi leta oss fram till i särskilda samlingar av bevingade ord och citat.

Nej, i *Svenskt språkbruk* hittar vi de vardagliga vändningar och frusna bilder som vi svensktalande använder när vi talar om livet, de anonyma traditioner av språkande om livet som man måste ha tillgång till för att kunna tala och skriva svenska. Det är i princip inget fel på: Se till att pengarna finns där klockan 12, om du tycker om livet. Det är bara det att det inte heter så på svenska. Det heter: Se till att pengarna finns där klockan 12, om livet är dig kärt. *Om livet är dig kärt* är en av de färdiga formuleringar som dels gör det dagliga språkandet lättare, dels fungerar som en effektiv markör av grupptillhörighet.

De traditioner som artikelförfattaren samlat i den fyra kolumner långa artikeln ¹liv ('tillvaro' etc.) är det fascinerande att ta del av. Man slås snabbt av hur många olika sätt vi har prata om livet. Liv är något som man har och som man kan berövas, ta av någon annan (eller av sig själv), ge åt någon annan eller själv offra. Liv kan ägnas åt värdiga ändamål eller slösas bort. Liv är också en förhöjd kvalitet hos den jämngrå existensen – man kan kvickna till liv och ruskas till liv och man kan leva livet. Liv är dessutom något man är i – mitt i, sent i eller tidigt i livet. Och liv kan i sin tur vara i något annat - i sus och dus, elände eller Kristus.

Det fina i kråksången är att ordboken inte bara innehåller själva uttrycken, utan också – till skillnad från sin föregångare *Svensk handordbok* (från 1966) - autentiska exempel på hur uttrycken används. Därför är det lätt att spinna vidare på traditionen.

Det var först på livets höst som jag fick leva mitt eget liv. Jaja, sånt är livet, men så länge det finns liv, finns det hopp och självförverkligande är inte allt här i livet. Aldrig i livet har jag tillåtit mig att glömma att livet är en strid. Men just nu sprudlar jag av liv och lever livet för glatta livet.

(Östgöta Correspondenten 12/11 2003)

Sett förut

Sent på året. Regnigt. I det grå morgonljuset ser jag från bussen två stora reklamtavlor, där någon har rivit ned allt utom en enda lapp, långt ned till höger på den vänstra tavlan. Det enda som står kvar på de stora vita tavlorna är: sett förut.

Jo, jag har sett det förut: 3:s reklamkampanj för julklappar som du aldrig sett förut – numera salig i åminnelse.

Men den ensamma frasen *sett förut* bär på mer betydelse än så. Den som rev ned affischerna gjorde inte bara åverkan på annans egendom, utan förstörde också det sammanhang i vilket frasen hade en betydelse.

Utan sammanhang har språkliga uttryck ingen betydelse. De betydelser som står i ordböcker är bara praktiska fiktioner, som bygger på att vi redan har sammanhangen till hands, när vi slår upp orden.

Jag måste alltså hitta ett nytt sammanhang till *sett förut* och det är inte så svårt. Den ensamma frasen på de stora vita ytorna leder osökt tanken till en stämpel, ett slags betyg på den nedrivna kampanjen.

Och visst, vi har sett alltihop förut. Déjà vu. Nyheten är ingen riktig nyhet. Det är samma gamla vanliga budskap: nya prylar, häftiga upplevelser, snabb lycka.

Men den ensamma frasens betydelse är inte uttömd med det. När ett språkligt uttryck hamnar i ett nytt sammanhang blir det också öppet för nya associationer.

Ta till exempel Alma Grund, en av personerna i Paul Austers roman *Illusionernas bok*. Personerna i en roman av Auster har typiskt namn som ger ledtrådar till deras roll i berättelsen. I namnet Alma Grund har Auster lagt in mycket. När det gäller Alma säger berättaren att det är femininum av latinets *almus*, som betyder närande och nyttig. Den vanliga svenska översättningen av *almus* är annars mild och *alma* är också det spanska ordet för själ. Grund, å andra sidan, är ett maskulint substantiv på tyska och har samma betydelsespektrum som det motsvarande svenska ordet: grund ställe, underlag, orsak. Kanske finns där också i namnet associationer till Alma Mahler, flera berömda konstnärers älskarinna eller hustru, och till Mrs Grundy, det viktorianska pryderiet personifierat.

Det är inte riskfritt att hitta på namn. Man vet aldrig vad de kan betyda när ens bok översätts till andra språk. För en svensk som vuxit upp med radions sjörapporter spårar associationerna åt ett håll, som måste vara totalt obekant för Auster: *Almagrundet*. Lustigt nog förstör inte den associationen laddningen i namnet. Tvärtom förstärker den snarast den dubbelhet som Auster lagt in i namnet – och i gestalten: både farligt grund och Sveriges ljusstarkaste fyr.

På samma sätt förstärks den ensamma frasens polemik mot den nedrivna reklamkampanjen av en ny association. För mig finns det också en blinkning till Rimbaud i *sett förut*, till första strofen i hans dikt *Départ* (Uppbrott), här i svensk översättning av Gunnar Ekelöf:

Sett nog. Samma hägring syns i alla väderstreck.

(Östgöta Correspondenten 10/3 2004)

Språket, den hunden

”Och språket, den hunden, som skulle beskydda mig, det är ju därför jag har den, den nafsar nu efter mig.”

Det är Elfriede Jelinek som talar, i sin nobelföreläsning, som sändes på storbilds-tv i Börssalen den 7 december.

Vi är här långt ifrån den syn på språket som präglar det mesta av gängse språkvetenskap och språkfilosofi, för att inte tala om läroplanen för den svenska skolan. Där behärskar man språket och använder det till att ge uttryck för sin kunskap och sina personliga ställningstaganden.

I Jelineks värld är språket, ’hennes’ språk, alltid ohjälpligt utanför henne, någon annanstans, på väg bort från henne, till de andra, där det ”skamlöst vältrar sig under händerna på dem som klappar det”. Det lyder henne inte, det håller istället efter henne och vänder sig till och med mot henne. Men även mot de andra förblir det olydigt.

Rötterna till den språksynen finns i den tyske diktaren Novalis märkliga text Monolog, från 1798: ”Just det egendomliga med språket, att det bara bryr sig om sig själv, vet ingen om. Därför är det en sådan underbar och fruktbar hemlighet – att när någon talar bara för att tala, så utsäger han de härligaste, originellaste sanningar. Vill han däremot säga något om något bestämt, så låter det okynniga språket honom säga de mest löjliga och konstiga saker.”

Claude Simon talar förtydligande, i sin nobelföreläsning, den 9 december 1985, om det hårda arbete som krävs av den som slår följe med språket och verkligen vill förtjäna det som till sist sägs. Det drama som Jelinek iscensätter i sin nobelföreläsning bygger på samma grund: den oavlåtliga kampen med språket över den bottenlösa avgrunden mellan avsikt och det som slutligen blir sagt.

Jelinek är också, som Wolfgang Schmidt påpekade i Corren den 8 december, i allra högsta grad en del av en österrikisk tradition. Det är en tradition som med utgångspunkt i Nietzsche vrider Novalis tankegång i en djupt pessimistisk riktning. Språket bestämmer inte bara vad vi ska säga. Det tvingar oss också att ljuga: ”För säkerhets skull, inte för att skydda mig, går mitt språk bredvid mig och kontrollerar att jag också gör en riktig, att jag också gör en riktigt felaktig beskrivning av verkligheten”.

I den traditionen ingår, naturligtvis, Ludwig Wittgenstein, som också bidrar med den tredje pusselbiten i Jelineks språksyn, den dialogiska insikten att det jag menar avgörs av de andra: ”... mitt språk visar mig ryggen, så att det kan kan hålla fram magen för främmande människor att älska, ...”. Eller, i en direkt motsägelse av en annan romantisk tysk diktare, Hölderlin: ”Det som blir kvar stiftar inte diktarna.”

Jelineks nobelföreläsning är en krävande, oroande och närmast oöversättlig text. Kanske kan den ändå, rätt använd, rufsa till den slätkammade svenska språksynen. Det behövs.

Jelineks och Simons nobelföreläsningar kan man ta del av på Svenska Akademiens hemsida <http://www.svenskaakademien.se/>. Jelineks föreläsning är översatt till

svenska av Margaretha Holmqvist. Novalis Monolog finns i tyskt original och i svensk översättning i *Fragment*, urval och översättning av Daniel Birnbaum och Anders Olsson, Lund 1990.

(Östgöta Correspondenten 11/1 2005)